

KĀTYĀYANA-MĀTA-SAṄGRAHA

OR

A Collection of the Legal Fragments of
KĀTYĀYANA

BY

ÑARAYAN CHANDRA BANDYOPADHYAYA, M.A.,

LECTURER IN THE DEPARTMENTS OF HISTORY AND ANTHROPOLOGY,

CALCUTTA UNIVERSITY ; AUTHOR OF THE CĀṆAKYA-SŪTRAS,

ECONOMIC LIFE AND PROGRESS IN ANCIENT INDIA, ETC.

CALCUTTA UNIVERSITY PRESS

1927

PRINTED BY BRUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA

294 · 15 251

BAN-K

Reg. No. 47B, April, 1927—600.

To
the Memory
of
SIR ASUTOSH MOOKERJEE
to whose encouragement
this humble compilation is due.

P R E F A C E

The importance of the legal system of the Hindus came home to me in course of my investigation, as a lecturer in the Post-Graduate Department, into the Social and Constitutional life of the ancient Indians. In the train of my studies, considerable interest gathered round the name of Kātyāyana, whose importance as a great juridical authority was emphasized by Mr. Jayaswal in his Tagore Law Lectures, which I among others attended. A collection of the fragments of Kātyāyana was felt a desideratum, and forthwith did I apply myself quietly to the work.

For me, however, it became a source of trouble. Never a bona-fide student of the legal texts in the traditional centres of interpretation and hardly finding time to devote myself whole-heartedly to the work, I had to drag on anyhow to acquit myself of the task. What sustained me in my tiresome endeavour were the kindly words of encouragement which came from Sir Asutosh Mookerjee, who, with characteristic sympathy, offered to write a foreword to the work, when off the print. At his instance it was sent to the press, where it languished, mainly through my own indolence, for more than two years, and I thought of giving up the work. But here again my failing spirits endured through the stimulating persuasion of Sir Asutosh on the evening of that fateful day when he took his departure from Calcutta. Unfortunate that the work could not be handed over as a tribute to him who gave it its life, it is some consolation that it has been its lot to be associated with the memory of a man so pre-eminently great among his countrymen.

I had a mind to make the work thorough and complete by collecting all available passages from the existing legal compilations. But the Vivāda-ratnākara, the Vira-mitrodaya, the Smṛti-candrikā and the Dāyabhāga took up all my time and hardly left any to add to the Ślokas collected. The publication of these was immediately taken in hand, but there was the idea of adding an appendix, which was to contain newly collected texts. At length even that was found impossible, and what had to be offered was only this collection of roughly more than 800 verses.

I do not claim to have rendered it complete or perfect from the scholar's point of view. It will at best be taken as a first attempt at compilation by one who is more of an amateur than an expert.

In making this compilation, I received considerable assistance from Mr. H. C. Chakladar, M.A., and Mr. Amareswar Thakur, M.A., who had made partial collections, which they entrusted to me. I am also indebted to Mr. Kshitishchandra Chatterjee, M.A., and Dr. Pasupatinath Sāstri, M.A., Ph.D., of the Post-Graduate teaching staff, for their kind help in going through some of the proofs and offering valuable suggestions in textual matters.

Owing to my own inexperience, misprints have crept in, and I have only to crave the indulgence of the generous reader, whom I beg to regard it as only a preliminary compilation of Kātyāyana.

1st March, 1927.

NARAYAN CHANDRA BANDYOPADHYAYA.

INTRODUCTION

I

KĀTYĀYANA.

Kātyāyana was one of those reputed authors on Hindu Law whose views are so frequently quoted in the Nibandhas. His original work is lost, and we have no means of ascertaining his identity, the age in which he flourished or the legal school of which he was the representative. Our difficulty becomes greater when we remember that, as in the case of the other Samhitās, this present collection was ascribed to a great Brāhmanical ṛsi, the chief or founder of a gotra, which has produced so many great men, whose names are memorable in the annals of Indian culture. Beginning from the earliest period, we have a number of Kātyāyanas. According to the Harivaṃśa tradition, the Kātyāyanas were the descendants of Viśvāmitra (कतस्य गोवापत्यं पुमान्—see Harivaṃśa no. 2830). *E.g.*,

विश्वामित्रस्य पुत्रा देवरातादयः स्मृताः ।

विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां शीलानि ये यथा ।

देवश्रवाः कतस्यैव यतः कात्यायनाः स्मृताः ॥

To one Kātyāyana is attributed the Śrautasūtra bearing his name. Another is known as a writer on *Svara* (the author of “Karma-prā-dīpākhyam Chandoga-parīṣiṣṭa-rūpam Śāstram”) and he was the son of Gobhila. Another is memorable as the author of the rules known as Vārtikas supplementing the sūtras of Pāṇini. A Kātyāyana figures prominently in the legends of the Kathāsaritsāgara, and this man has been identified with Vararuci (see Śabda-kalpadruma). One more Kātyāyana figures as a writer on the Arthasāstra and his name has been quoted by Kaṇṭilya. The Buddhist books mention several men bearing the name of Kaccāyana. One of these was the celebrated Thera Mahā-Kaccāyana, while, we have yet another as the reputed author of the well-known Pali grammar.

The name of Kātyāyana figures also as that of a great law-giver. We have traditional lists of such men, in the Yājñavalkya and Parāśara Samhitās.

Thus says Vyāsa, in the introduction to 'Parāśara Samhitā :

सुता मे मानवाः धर्मा वशिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
गार्गेया गौतमाश्चैव तथा भीमनथाः कृताः ॥
अत्रेर्विष्णोश्च सान्वर्ता दाक्षा चाङ्गिरसास्तथा ।
शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यास्तथा ये ॥
कात्यायनकृताश्चैव प्राचेतसकृताश्च ये ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खश्च लिखितस्य च ॥

The Yājñavalkya Smṛti gives us the following list of nineteen authors on Hindu law, *e.g.*,

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्ब-सान्वर्ताः कात्यायनश्चैव ॥
पराशर-व्यास-शङ्ख-लिखिता दशगौतमो ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

Many such traditional lists occur. We mention one more, *viz.*, that recorded in the Vratakhanda of Hemādri, *e.g.*.....यानि धर्मशास्त्राणि तेषां प्रचेतारो मनुविष्णु-यमश्चाङ्गिराचिह्नस्यत्युशनापस्तम्ब-वशिष्ठ-कात्यायन-पराशर-व्यासश्चलिखित-सान्वर्त-गौतम-शातातप-हारीत-याज्ञवल्क्य-प्राचेतसादयः । तथाच यमः—

मनुर्यमी वशिष्ठोऽचिर्दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः ।
उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः ॥
कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः ।
सान्वर्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥
एतैर्यानि प्रचीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।
तान्येतानि प्रमादानी न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

Of these, Manu is the *heros eponymous* of Indian Literature. We have works on Law and on Arthasāstra attributed to Vaivasvata and Prācetasas Manu. We have references to a Mānava-dharma-śāstra, of which a redaction by Bhṛgu has survived to us. Atri was a great Vedic ṛsi, and we have a metrical collection attributed to him, but that is mainly on Ācāra. A samhitā attributed to Viṣṇu has come down to us. It is partly in sūtras and partly in verse. We have a dharma-sūtra (dharmaśāstra) attributed to Vasiṣṭha, as well as similar ones attributed to Āpastamba, Gotama and to Bodhāyana whose name does not occur in the two above lists. The Samhitās attributed to Yājñavalkya and Parāśara have come

INTRODUCTION

11

down to us. As regards the rest, the books attributed to them are lost. The fragments or sayings attributed to Dakṣa, Śatātapa, Hārita, Uśanah, Yama and Samvarta occur only in quotations. Such also is the case with the work of the two brothers Śaṅkha and Likhita, about whom we have a parable in the Śānti Parva of the Mahābhārata and who are extolled as the founders of an ideal legal system which prevailed according to tradition in the Dvāpara age. The two sages are also repeatedly quoted in the Buddhist works, as well as in the later Nibandhas.

Kātyāyana, as well as Vyāsa and Bṛhaspati were more important and more voluminous writers. Bṛhaspati's work has been restored through the labours of the eminent German scholar Dr. J. Jolly, who has also edited the Nārada Smṛti. Innumerable verses attributed to Vyāsa occur in the Nibandhas and it is the duty of scholars to attempt a collection of these fragments.

. Kātyāyana was also an important writer, as would appear from the inclusion of his name in all the authoritative lists. Verses attributed to him are numerous, and occur in later Nibandhas like the Smṛti-candrikā, Vira-mitrodaya, Vivāda-ratnākara, Dāyabhāga, Vivāda-cintāmaṇi and various other works. The present collection does not profess to be a complete one, but one based mainly on the five great Nibandhas of Vira-mitrodaya by Mitra Miśra, Smṛti-candrikā by Devaṇa Bhatta, Vivāda-ratnākara, by Caṇḍesvara, the Dāya-bhāga by Jimūtavāhana and the Parāśara Mādhaviya Dharma-saṃhitā.

II

SOURCES OF HINDU LAW.

All these law-givers who figure so prominently in Hindu legal literature, contributed to the development and modification of law with the change of circumstances. In ancient India, where law had a peculiar character and never came to be subject to the political authority, the law-giver not only handed down old tradition but modified its character by his interpretations or injunctions which were based on the accepted principles of contemporary society.

In their hands, law had a continuous development and the functions of a law-making body were thus discharged by them in a society in which the political authority was denied a supreme voice in legislation.

These law-givers as a rule handled materials which were handed down to them by the past. Hindu Law, as the law of all other primitive peoples, arose from immemorial customs. Primitive man everywhere subjected to the greed and violence of the strong, recognizes the necessity of conventions to guide the actions of his fellowmen. These accumulate and receive the acceptance of society along with modifications introduced through the agency of a seer, claiming preternatural powers. Gradually, these harden into a body of laws, which contribute to the well-being of men in social life, by regulating violence and injuries, and by attempting a socio-economic adjustment of the necessities of life. In course of time these receive universal recognition, and are clothed with a sanction, which makes its binding authority supreme over individual judgment or the spirit of scepticism.

Such has been the history of Hindu Law. Even in the Vedic period, we find the working of such a process and the recognition of customs regulating the conduct of members of the community. In cases of violence or murder, the system of weregild, or payment of blood money, had come into existence even in the days of the earliest Rik hymns. The law of inheritance or succession overriding the will of the patriarch or the tribal ruler had also come into existence, as proved by the story of Manu and Nābhanediṣṭa, recorded in the Aitareya Brāhmaṇa. A severe law of debt had also arisen, which condemned the debtors to be taken hold of by the creditor and entitled the latter to bind the other to a staff on the public way. The rudiments of a law of Real Property also existed. Land and houses could be sold or given away, as proved by the story of the gambler in the Tenth Maṇḍala of the Rigveda. The sanctity of contract too was recognized. In other cases, namely, those of tort or injury, public opinion discussed offences in the Sabhā and estimated punishments which were awarded by the king as head of the tribe or the Jana.

This last individual was gradually recognized as the counterpart of Samrāt Varuṇa, the Judge *par excellence* of the cosmical system, whose duty it was to detect wrong and to punish wrong-doers. The spies of Varuṇa were supposed to fill the whole world and detected wrong-doers. The holder of the royal office, was a counterpart, so far as his office and

function were concerned, of that divine ruler, and it was his bounded duty to carry out the judicial functions of his divine prototype.

Probably, in the earliest period no rigid legal code existed as in the history of early Rome. Extreme latitude in regard to the application of customary principles existed and thus the evils were remedied, by the use of judgment or the application of equitable principles. Gradually, the belief in a natural law came,—a natural law, embodying the principles regulating the working of the cosmical order. This principle *Rta* together with *Satya* or truth was regarded as the real germ of the cosmical world, and was regarded as existing before the world of waters, out of which were evolved the year, the sun, the moon and gradually the rest of the cosmical whole. The Śruti embodying the knowledge of the sages came to be regarded as the source of all such laws or principles guiding human conduct. It was the basis of Dharma, as well as of Vyavahāra, though the importance of custom was still recognised.

During the age which saw the composition of the Brāhmaṇas, some further developments took place. The king's jurisdiction and authority were enlarged and he became the ultimate judge in all disputes, though local bodies like the guilds, villages, and other units retained their judicial authority. The king is described in the Brāhmaṇas as wielding the rod of punishment.

No more details can be gathered about the exact nature of the developments so far as law and judiciary are concerned. But from a study of the Dharmasūtras or the literature relating to ritual and its interpretation, we may pre-suppose, that the period saw also the rise of the different schools of ritualistic and legal interpretation. In some of these, there was an attempt to codify the laws and customs which then existed. Gradually, this body of rules relating to ritual was separated from the canon regulating the sacraments or the private duties of men in the various stages of life or of the various sections of society. These latter again were separated from a body of general rules, which applied to society in general, and regulated the relations or the duties of the various sections and elements composing it. Out of these arose the Dharmasūtras in which we have the earliest attempts at codifying the principles which guided the life of individuals or classes, in relation to the organic whole, as well as to its head, the king. These Dharmasūtras, as is well known to all students of Hindu law, contain

- (a) The sources of law, its interpretations and sources.
- (b) The duties of the castes.

- (c) The duties of men in the various stages of life.
- (d) Laws relating to purity or uncleanness, including those laying down rules as to food, occupation, or everyday life, etc.
- (e) Law of inheritance, marriage and son-ship.
- (f) Law of criminal procedure.
- (g) Law of Evidence.
- (h) Law relating to the Judges and Assessors for administering justice.
- (i) Duties of the king; taxation and sources of revenue.
- (j) Sin, its causes and expiation.
- (k) Ācāra or the code ensuring the purity of life.
- (l) Penance and the various ways of absolution from sin.

The Dharmasūtras were not legal codes in its present sense of the word. They were rather treatises on socio-ethical discipline, which applied to the different classes or sections as well as to the different stages of life rather than being of universal application. Similar or more improved treatises, were also composed and in these there was a tendency to a further separation of ethics from religion. These were the well-known Arthasāstras, which arose out of early speculations relating to the ways of attaining material prosperity through the agency of the political machinery at the head which stood the king. The authors of these treatises (or the formulators of the school, whose opinions they reflect) devoted their attention mainly to *Artha*, or the material objectives of men and of the king in particular in relation to the community. They tackled mainly the social problems, and devoted their main attention to prosperity in life. In these works, more regard was paid to the ways of earthly success and very little to religion or ritual. Moreover, there was very little of abstract thought, but simply concrete rules for the guidance of men. The Arthasāstras whether composed by individuals or reflecting the views of different schools, were many though, only one, the *Kauṭīliya* has come down to us.

The contents of the Arthasāstras, if we are to judge from that of *Kauṭīliya*, differ materially from those of the Dharmasūtras. *Kauṭīliya* speaks but little, and does not bother his head about the sources of law, though his two books on *Dharmasthiya* and *Kaṇṭakaśodhana*, give us perhaps, the earliest codification of laws proper. He recognizes the four *methods* of settlement of a dispute, and incidentally speaks of *Dharma*, *Vyavahāra*, *Caritra* and *Rājaśāsanam*. The king thus by this time had

managed to be the sole and final authority in judicial matters, and we find him described as the *Dharma-pravartaka*.

Royal adjudication was the final word in the settlement of disputes, though as yet the king had no formal and accepted authority to legislate. His hands were entirely fettered, where there existed previous laws, whether of localities, towns, villages or even of guilds. But in spite of this, there existed room as well as latitude residing in him, which enabled him to modify the already existing laws, or of supplying the deficiencies where there was absence of rules of conduct, or where nothing was laid down. The spirit of existing laws or customs could also be modified by applying the principles of equitable interpretation mainly based on reason (*nyāya*). The high value of custom as a source of law was recognized and as such the fiction was accepted that the existence of laws in the *Śruti* could be presumed from the reasonability and universal acceptance of certain customs. Obsolete customs could be repealed and Kauṭilya recognizes this right or privilege residing in the king.

Next to this, we get some information on the schools of law. Thus, we have first of all, the mention of *Caritra* as well as the *Dharma* of Deśa, Jāti, or Saṅgha. In addition, we hear of different systems or schools. Thus, in connection with the division of a man's property, Kauṭilya speaks of preferential shares, and in this connection says that this is the law according to the School of Uśanaḥ (Auśanaso dāyabibhāgaḥ). Elsewhere we find mention of other schools. Thus in many chapters,—the Mānavās the Bārhaspatyas, the Pārāśaras, and the Āmbhiyās are referred to while in other places other schools are mentioned by name. Some more light is thrown by the Arthasāstra on the legal system of Ancient India. Thus we find in the Arthasāstra the earliest recognition of the eighteen divisions of law, adopted by the author of the present Manu Saṁhitā and all later legal writers (see Manu, VIII. 4-7). These are :

(1) Rṇādānaṁ.	(10) Sīmā-vivāda.
(2) Nikṣepa.	(11) Daṇḍa-pāruṣya.
(3) Asvāmī-vikrayaḥ.	(12) Vāk-pāruṣya.
(4) Sambhūya-samutthānaṁ.	(13) Steya.
(5) Dattasyānapākarma.	(14) Śāhasa.
(6) Vetanādānaṁ.	(15) Strisaṅgrahaṇaṁ
(7) Saṁvid-vyatikrama.	(16) Stripuṇḍharma.
(8) Kraya-vikrayānuśaya.	(17) Bibhāga.
(9) Svāmīpāla-vivāda.	(18) Dyūtāhvaya.

Madras J. S. S. Public Library.

Acc. No. 7385 Date 15.7.75

Along with these, the laws of evidence and procedure were developed and rules of interpretation were laid down. A more comprehensive code of criminal laws was also evolved out of royal ordinances. The origin of these laws forms a landmark in the history of Hindu law and they form in themselves an important branch of study. These laws arose mainly out of a desire to modify the old criminal laws or to create new statutes for the safeguarding of royal interests or the punishment of newly created offences. Of these new laws, there are certain points worthy of note, *e.g.*,

First of all, they were administered, not by the Dharmasthas but by Amātyas or Pradeśtārah, who were solely guided by instructions received from the king.

Secondly, they included a series of rules endowed with terrible sanction improvised with the object of guarding and extending the powers of the Crown. The law of Treason, is worthy of note. Its spirit and contents are similar to those of the English laws of Treason under the Plantagenets. The laws against guilds, against cornering and a large number of offences not mentioned in the Dharma-sūtras, show the character of these new laws.

Thirdly, they were excessively vindictive. Not only the culprit and his abettors were brought within the clutches, but even those who were directly or indirectly concerned, were put under an obligation to prevent such violation. One instance will fully illustrate. Thus, we are told in connection with the prohibition of slave-trade, that not only the seller or buyer, but even those who happened to be acquainted with the transaction were to be punished.

The Artha-śāstra thus forms an important land-mark in the legal history of India. In it, we find not only a tendency towards the dissociation of laws from religion, but an attempt to give them a secular garb. The older idea of Divine Justice administered by King Varuṇa however still lingered, and we have the recognition of the principle, that law was above the king and in case of his failure to do justice he was bound to punish himself.¹

Under the Emperor Aśoka, probably, the Arthaśāstra system was continued. The king interfered in religious matters, and attempted to

¹ अदृष्टदृष्टने राज्ञो दृष्टस्त्रिंशद्गुणोऽश्वसि ।

वदन्नाय प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

The law of the Arthaśāstra code thus shows a synthesis of older legal principles, customary laws and maxims of the different schools, together with the laws evolved out of the ordinances and regulations issued at the instance of the king.

introduce uniformity in judicial matters and in awarding punishment. In one of his edicts he speaks of his attempt to maintain *Danḍasamatā* and *Vyavahāra-samatā*, but the meaning is not clear. According to some authorities, they are nothing but point towards a desire to enforce isonomia.

Aśoka's Buddhistic propaganda weakened the Maurya state which soon afterwards fell to dust with the invasion of foreigners. The Śuṅgas came to power, and they with the Kāṇvas ruled for nearly two centuries. They were devoted adherents of the old religion and their *régime* saw the working of a strong reaction of Brahmanism. In course of the same period, was composed the *Manu-saṃhitā*, which represents in the main the tradition embodied in the older *Dharmaśāstras*. We have no means of ascertaining whether any of the ancient works on *Dharmaśāstras*, which are alluded to in Kauṭilya have survived, but they seem to have embodied in them a mass of floating tradition comprising the wisdom of the ancients. A vast mass of these find place in the *Rājadharmā* and *Anuśāsana* parvas of the present *Mahābhārata*. The existence of this mass of traditional wisdom and maxims has been recognised by eminent men like Dr. Hopkins and to some extent by the late Prof. Bühler.

The existence of this mass of floating tradition is further proved by the vast number of verses, which are common to many of the *Dharmaśāstras*, or the works on *Nīti*. In the *Dharmasūtras* too they are referred to as the *gāthās* of old and are quoted in connection with different controversies. The *Dharmaśāstras* which supplanted the *Dharmasūtras*, as well as the *Arthaśāstras*, are many in number. Only a few of them have reached us. *e.g.*, The *Manu-saṃhitā*, *Yājñavalkya*, *Viṣṇu*, *Bṛhaspati* (in fragments), *Parāśara* and *Nārada*.

As we have said already, *Yājñavalkya* enumerates 19 authors, *e.g.*, *Manu*, *Atri*, *Viṣṇu*, *Hārita*, *Yājñavalkya*, *Uśanaḥ*, *Angiras*, *Yama*, *Āpastamba*, *Samvarta*, *Kātyāyana*, *Bṛhaspati*, *Parāśara*, *Vyāsa*, *Saṅkha*, *Likhita*, *Dakṣa*, *Gautama*, *Śātātapa* and *Vasiṣṭha*. Elsewhere, we find more names. Thus as already mentioned, the *Parāśara-saṃhitā* and the *Vrata-khaṇḍa* quoting *Yama* enumerate a larger number.

Most of these have some common characteristics. (1) They are treatises which embody a canon relating to the various branches of the Sacred Law, law of castes, sin, penance and the methods of expiation, in addition to the duties of kings, justice and its administration, the various branches of secular law, including rules relating to evidence, procedure, or interpretation of texts.

(2) They all recognize the king as the highest judge in the realm with right to interfere in all disputes, and to settle them, with equity and the dictates of good and clear conscience, even in cases where the written law recognized no cause of action or its redress.

(3) They all regard the Śruti as the sole source of law, with Smṛti and custom (including local customs) as supplementary sources. In default, individual judgment is also given a place as the source of law.

(4) Later authors add many more sources of law, *i.e.*, Nyāya or equitable maxims, Purāṇas, customs of localities, guilds, or towns, older Dharmaśāstras and Arthśāstras.

As time went on, the number of such writers multiplied who all drew upon this vast material. With changing views of society, they modified those of their own and at the same time developed many branches of law which hitherto remained in a rudimentary condition. It would be out of place to enter into a detailed discussion, but its truth is apparent and is universally accepted. Among the most important of such writers we must recognize the authors of the collections attributed to Vyāsa, Bṛhaspati, Nārada and Kātyāyana. Probably, these authors figured as commentators and collectors of legal maxims. Kātyāyana was one of such legal writers or law-givers of this period.

Kātyāyana's date.

In regard to his date there is not material enough to find it out precisely. But there is not an absolute dearth of such as to stand in our way in forming a rough idea. Evidently, he belonged to the same period as Nārada and Bṛhaspati with whom he has so much in common. He knows the use of the Dināra or the Denarii which were current in India after the Graeco-Roman intercourse.

KĀTYĀYANA'S RELATION TO THE OLDER AUTHORS AND THE ARTHAŚĀSTRA.

The author of the Kātyāyana Smṛti seems to have utilised, not only the accepted legal principles current in his days but also, older materials. This was the practice, not only with him, but many of the reputed authors of the present Dharmaśāstras. In the case of the Manu-saṃhitā, its indebtedness to the floating tradition or to the Dharma-chapters of the

Epic, has been recognized by men like Bühler and Hopkins. In the case of the Yājñavalkya-Smṛti, its close relation to the Arthaśāstra, has been ably pointed out by Dr. Shamasastri, the editor and translator of the *editio princeps* of the book.

A similar attempt in the case of the Kātyāyana Smṛti will not be unfruitful and is bound not only to throw light on the antiquity or the earliest sources of Hindu Law but to open up a new chapter in our knowledge. A comparison between the Arthaśāstra and Kātyāyana shows the following, *e.g.*,

(1) the occurrence of certain verses in the latter, which are found mentioned in the Arthaśāstra ;

(2) occasionally, we find a striking similarity in ideas, and in many places in language also ;

(3) a continuation of the older and more liberal tradition in the latter, in contradistinction to the views found in later Smṛti works.

In the very beginning of the book, in connection with the modes of settling disputes,* we find Kātyāyana, describing in four verses, the relative merits of Dharma, Artha, Vyavahāra, Caritra and Rājāśāsana. These verses presuppose the existence of two others, which occur earliest in the Dharmasthīya of Kauṭilya and of which the verses 10-13 are the commentary.

The following comparison of verses of Kātyāyana with verses and passages in the Kauṭilya Arthaśāstra shows the dependence of Kātyāyana on the Arthaśāstra or on some older codes from which Kauṭilya had borrowed many of his legal maxims :—

कौटिल्य :	कात्यायन :
अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्री- धनमायुःक्षयात् भुञ्जीत.....ऊर्ध्वं दायदं गच्छेत् । (Kau., p. 153)	अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता । भुञ्जीतामरणात् चान्ता दायदा ऊर्ध्वमायुः ॥ (701).
परदिसङ्गता स्याप्या इतिः । (Kau., p. 152)	पितृमातृ.....दिसङ्गताद्वातव्यं स्यावराद्धते । (763).

* The two verses are

धर्मस्य व्यवहारस्य चरितं राजशासनम् ।
विवादार्थचतुष्टयदः पश्चिमः पूर्ववाचकः ॥
अत्र सत्यस्थितौ धर्मो व्यवहारस्य साक्षिणः ।
चरितं सङ्गृहे पुंसाम् राजाशासना तु शासनम् ॥

The same verses occur in Nārada I. sl. 9-13.

कौटिल्य :

जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत् । नचैक-
मकारणात् निर्विभजेत् ।

अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृवन्धुषु.....
स्थापयेत् । (Kau., p. 161).

उत्पन्ने त्वीरसे पुत्रे तृतीयांशहराः सवर्णाः ।
.....असवर्णास्तु यासाच्छादनभागिनः ।
(Kau., p. 164).

क्षेत्रजः पुत्रः स एव द्विपिठको द्विगोत्रो वा
द्वयोरपि स्वधारिकृषभाक् । (Kau., p. 164).

मुषितं प्रवासितं ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तरे
मुषितं विव्रीताध्यक्षो दद्यात् । अविव्रीतानां चोर-
रज्जुकः । (Kau., p. 232).

चौरहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत् ।
(Kau., p. 190).

चौरहृत्साक्षदोवेगात् दुर्भिक्षाद्देशविप्रवात् ।
• निस्सार्य वापि कान्ताराह्वया त्यक्ता क्रमागता ॥
(Kau., p. 231).

न चीत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च ।
ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्कुर्येण प्रमीलयेत् ॥
(Kau., p. 231).

देशस्य जात्या सङ्घस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।
उचितः स्यात् स तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् ॥

कात्यायन :

जीवद्विभागे पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत्तच्चैकमकक्षात् कारणं विना ॥

अप्राप्तव्यवहाराणां च धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्वन्धुभिरेषु प्रोषितानां तैव च ॥

(710).

उत्पन्ने त्वीरसे पुत्रे तृतीयांशहराः क्षृताः ।
सवर्णास्वसवर्णास्तु यासाच्छादनभागिनः ॥
(703).

See Kātyāyana, (No. 703-704).

ग्रामान्तेषु हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।
विव्रीते स्वामिना देयं चौरौहृता त्वव्रीतकैः ॥
(653).

स्वदेशे यस्य वा किञ्चित् हृतं देयं नृपेण तु ।
गृह्णीयात् तत् स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥
(654).

Exactly the same. See Kātyā. 686.

Almost the same. See Kātyā. 751.

SUMMARY OF THE CONTENTS.

The present collection is one solely relating to Vyavahāra. Ślokas relating to Ācāra (ritual), or Prāyaścitta (penance) attributed to our author find no place in it. A collection containing some verses relating to these things has been printed in the Smṛti Samuccaya and also occurs in the Una-vimśati Samhitā published by the Bangavāsi Press.

Definition of Vyavahāra.

In the next section, we have a discussion of the four ways (the four feet) of settling a dispute, *e.g.*, through recourse to Dharma, Vyavahāra, Caritra and Rājāsāsana.

In the next section, we have the qualifications of the judges described (on Nirṇetārah 14-23). Next, the constitution of the body of assessors and their qualities are discussed. We have then the definition of a law-court (sl 33), followed by a discussion of the time and circumstances of holding a trial, or of lodging a complaint (sections on Darśaṇavidhiḥ, Darśaṇakāla and Darśaṇaprakaranam 34-49). After this, we have the rules laying down the issue of summons, together with an enumeration of those who are to be exempted (Āhvāṇa-vidhānam 48-54). This is succeeded by the rules relating to the acceptance of substitutes (Prativādī 55-58) and punishment for the disobeying of a summons (Āhvānātikramadaṇḍaḥ 58-61). We have then, rules relating to Āśedha (which may be regarded as a peremptory injunction, like a warrant, binding down the defendant, to attend or to remain in a particular place) and an enumeration of those exempt from it (62-68). The Ākāraka and his duties are then laid down (69-70) as well as the acceptance of sureties (Pratibhu 71-75). In succeeding sections, we have the procedure in a trial fully described (76-165). In these, Kātyāyana lays down rules as the priority of hearing (76-77) and the requisites of a properly drafted plaint. This, according to him, was to embody the time and place of the occurrence, name, age, dwelling and the other additions of the other party, together with the name of the king as well as the point at dispute. The defects of a plaint are further enumerated, and after this we find rules relating to the consideration of the plaint as well as those specifying postponement, grant of time to either party, or an immediate trial (94-108).

The faults and defects of complaints are next laid down (116-145). The next section lays down the circumstances of presuming guilt

owing to the defect of parties arising out of silence, or break-down and the punishments awarded for such (146-159). We have then a discussion of the proofs admitted in a judicial trial, in a cross-examination and cases for the application of ordeals (166-182). In three succeeding sections on Lekhya and Lekhya-parīkṣā, we have rules describing the defects of a written document, the examination of documents, followed by rules relating to proof by occupation or prescription (Bhoga—234-247). These are followed by an enumeration of the various kinds of witnesses (248-299), their evidence, false witnesses and their punishment. The next eight sections (300-343) are devoted to the subject of ordeals, circumstances of their application, people to whom they are to be applied, and special rules relating to the various ordeals, *e.g.*, water, poison, fire, ghaṭa, and koṣa. Next, we have sections dealing with judicial finding (344-350) and the award of punishment to wrong-doers (351-362), reversal of judgment (363-370 and 371-375) and retrial (Puṇarnyāya) (376-77).

After all these sections relating to procedure, we have the enumeration of the 18 titles and divisions of law, *e.g.*, Ṛṇa (Debt), Ādhi (Deposit), Pratibhu (Surety), Sale without ownership (Asvāmi-vikraya 491-503) and Joint enterprises (Sambhūya samutthānam 504-508), etc. We have then sections dealing with each of these separate heads, along with non-payment of things promised (Dattapradāṇikam 509-522). The law of slaves, workmen, apprentices and their wages are then discussed (secs. on Dāsakarma-karādayaḥ and Vetanasyāṇapākriyā 523-43). These are followed by the law of groups, Co-operative unions and guilds and their agreement (Samvidvyatikrama and Naigamādi-saṅgā 544-58), the rescission of sale and purchase (Vikriyā-sampradāṇam and Krītānuśayaḥ 559-564), disputes relating to boundaries (Simā-vivādaḥ 565-583 and Grhādivivādaḥ 584-87), the law of public ways (Rājamārga 588-596), the law relating to arable land and the protection of crops (Kṛṣṭākṛṣṭa and Śasya-rakṣā 597-601). Then we have sections relating to the three divisions of the old criminal law, *e.g.*, Vāk-pāruṣya (602-610), Daṇḍya-pāruṣya and Sāhasa, including rules regarding (611-626) the punishment of thieves and wrong-doers of various descriptions (Stenasāhasikanām daṇḍaḥ 627-651). Three succeeding sections deal with the law of abduction and adultery (Saṅgrahaṇam and Abhigama-daṇḍaḥ) its punishment and the mutual duties of husbands and wives (653-689).

Next to these, we have a number of sections dealing with the law of inheritance and division. We have, first of all, a definition of what division or partition (Vibhāgaḥ) is, then, the order of succession in case

INTRODUCTION

२२

of division during the life-time of a father is defined. This is followed by the law of repartition, when some left of the property is out of division. Two succeeding sections are devoted to the consideration of the preservation of the shares of minors, the preferential shares of various kinds of sons, and the enumeration of the divisible (*Vibhājya*) and indivisible (*Avibhājya*). Next, we have rules relating to succession to persons dying without sons, and those relating to exclusion from inheritance of property. On *Strīdhana* (or woman's property) its varieties, and mode of division, we have three more sections, *e.g.*, *Strīdhana-kṛtyam*, *Strīdhana-lakṣaṇam*, *Strīdhanasya-bibhāgaḥ*.

Next, we have the law of gambling (*Dyūta-samāhvaya*). This is succeeded by a section dealing with *Prakīrṇaka*, (or miscellaneous offences), rules regarding the award of punishments, and those laying down the circumstances when an accused committing an offence is free from blame or punishment. The last section, comprising two verses, lays down rules about the computation of fines in terms of gold and silver.

KATYAYANA'S IMPORTANCE IN THE HISTORY OF HINDU LAW.

The whole collection of *Kātyāyana* has not reached us. In the accompanying collection, we have marked places where large numbers of *śloka*s are apparently missing.

Yet, in spite of this, a perusal of the collected fragments attributed to him shows clearly that the author of these collections figured as one of the pre-eminent law-givers and jurists of the day. He is clearly distinguishable for his fine legal acumen, his broad and reasonable views, and fine analysis of the subject-matter he deals with. His definition of *Vyavahāra*, his enunciation of the means of settling disputes, his clear enumeration of the duties of *Sabhyas* or assessors show his fine legal sense. In regard to some topics like the drawing of a plaint and its defects, *Kātyāyana* shows an advance over his predecessors like *Yājñavalkya*, *Viṣṇu*, and *Parāśara* and has much in common with the authors of *Bṛhaspati* and *Nārada Smṛtis* who were his near contemporaries.

On many heads, the rules and maxims attributed to him show a handling of old materials but in most cases he has his own particular views which he either enunciates himself or evolves out of those of his

predecessors. Having already discussed his views as to the nature of Vyavahāra, or the constitution of a law-court and some other allied topics we pass on to discuss his importance and to show distinguishing features of his legal system. In regard to Pramāṇas or sources of proof, Kātyāyana recognizes the following three kinds, *e.g.*,

- (1) Written document.
- (2) Enjoyment or present possession.
- (3) Witnesses.

Like Br̥haspati and Nārada, the present author gives preference to human witnesses and evidences, and only when such fail, he has recourse to divine or superhuman evidence (Daivikī) like oaths and ordeals. Even then, he is extremely averse to its acceptance (*cf.* 167-69).

Nārada mentions only five ordeals (N. p. 100,252), *e.g.*, the balance, fire, water, poison and consecrated water. In Br̥haspati we have (Br. p. 315) the balance, fire, water, poison, sacred libation and grains of rice, a hot piece of gold, plough-share and the ordeal by Dharma and Adharma. The hot piece of gold finds place in Nārada also. But, in regard to the Divyas, we find the following existing in Kātyāyana, *e.g.*,

- (1) Poison.
- (2) Fire.
- “ (3) Water.
- (4) Dhaṭa or Balance.
- (5) Drinking of the water of gods.
- (6) Sacred rice or libation.
- (7) Oath on the head of children.

Next, on the subject of invalid agreements (Kṛtanivartanaṃ 363-370) and on the rules of interpretation or applicability of custom, Kātyāyana has a number of interesting principles laid down. In these he lays down the maxim that equitable considerations override customs (374-375).

As to the eighteen titles of law, Kātyāyana seems to follow the traditional divisions though his complete enumeration of the eighteen divisions or all his definitions have not come down to us. In the law of debt and interest, we have in Kātyāyana a number of fine legal maxims which gained in these days. We have thus in Kātyāyana the accepted rules relating to the liability of the son or grandson, of the husband for the wife's debt and also of the wife's liability for the husband's debts. In realising the debt, Kātyāyana allows the seizure, arrest and confinement of the debtor, but makes concession in the case of

INTRODUCTION

62

a Brahmin or a man of high family. Following the old accepted canon, he limits the liability of sons to certain circumstances and according to him they are not liable for debts incurred by the father for wine, surety or women (Manu VIII. 159. Yāj. II. 47). In regard to interest, he also recognizes the priority of realisation in the case of proper debts. We have not only an enumeration of the various kinds, but a prohibition of interest in certain cases, as well as the maximum laid down, which is not found in all the other legal texts.

The varieties of interest specially mentioned and defined in our collection are—

- (a) Kārita or agreed upon by the parties.
- (b) Ādhi-bhoga—interest realisable by the enjoyment of the article pledged.
- (c) Sikhā-vṛddhi—payable in instalments every day.

Other varieties of interest are not mentioned, though they find place in the more ancient works like the Gautama Dharmasūtra. Kātyāyana, while silent on these, recognizes the liability to pay interest in certain cases, though there is no specification (444-446). He lays down a limit to the interest realisable in certain articles (447-48, Yāj. II. 39-40) and in some cases, there is, according to him, total exemption from interest (452), a principle which is not always found in some of the other law-givers.

In regard to the law of Ādhi, (pledge with or without usufructuary right), Pratibhu (suretyship), and Nikṣepa, there is nothing special to mention. In regard to the son's liability to pay the debt arising out of father's suretyship, Kātyāyana like Yājñavalkya or Manu absolves sons from this liability. The amount of payment to be made over to the surety is also specified as in Yājñavalkya (II. 57-58). In the case of sealed (Upanidhi) deposits or of things taken on hire, the law in Kātyāyana seems to be more developed, the liability to repayment is extended in all circumstances (except where the loss is caused by accidental agencies in which the receiver loses his own articles) and the same holds good in the case of artisans who accept other's articles for repair. The general principle laid down is that if the money or the article is used up for one's own purpose then it should be returned with interest; if the loss is due to neglect, then only the money value is to be paid; otherwise if the loss is due to ignorance then some remission can be made.

The law of Nikṣepa in Kātyāyana is more developed in the present collection than in the Yājñavalkya Smṛti. Not only is he not content with laying down the principles governing the circumstances of liability to return, but specifies details about it. He also discusses the liability of workmen or of artisans who take other's articles for work on repair.

Nikṣepa or deposit.

In regard to the next head, nothing of importance remains to be said, the law of sale without ownership being one which closely follows the law as laid down in Manu and Yājñavalkya.

Asvāmivikraya or sale without ownership.

Next, as regards the law of joint enterprise in this collection it is represented by a few ślokas which lay down certain general principles relating to the shares enjoyed by workmen and the various grades of teachers, or the leaders of adventurous people. In the Parāśara Mādhavya, there are some more ślokas. This section is either fragmentary or Kātyāyana seems to have under-rated its importance. In Nārada and Bṛhaspati, the law on this subject is more developed.

Samabhūya-samūthānam or joint enterprise.

The next branch of law, *e.g.*, that of non-transfer of articles of sale or gift appears to have been dealt with some elaboration and receives a fuller treatment. We have, in the ślokas, disabilities as to the capacity for transfer, the invalidity of transfers, and of promises of gifts made under duress, or overwhelming distress. This branch evidently arose out of the elaboration of older principles, common to earlier writers.

Non-performance of transfers or gifts.

The law of slavery seems to have received a careful treatment in the hands of the present compiler, whose maxims bear the spirit of a compromise between the contemporary social ideals and of the spirit of benevolence which is so well manifest in the legislation which we find in the Arthaśāstra. Kātyāyana recognises in slavery a lower social status of dependence to the master, and illustrates his views by quoting Bhṛgu who compares the status of slaves to that of a married woman. In common with his predecessors, he recognizes the master's right to the slave's property and regards the slave's wife as the slave-woman of the master. In spite of this, he is not without liberal sentiments. He strictly forbids the enslavement of a Brāhmaṇa or a man of higher caste by one of a lower caste. Furthermore, he prohibits the enslavement of a Brāhmaṇi, sexual intercourse with a female slave, or the sale of a female-slave under prosperous circumstances. He also grants

The law of slavery.

the status of a concubine to a slave-girl when the master becomes the father of children by her.

Along with this we have the law of apprenticeship. In the *Nibandhas*, only one śloka occurs and this lays down the punishment of a teacher who does not impart the required training to the apprentice affiliated to him. The law on this subject is rather fragmentary but it is treated in detail in the collections attributed to Nārada and Bṛhaspati. (See Bṛhaspati by Jolly, S. B. E. XIV.)

The law of non-performance of work and the reciprocatory non-payment of wages is treated only in six ślokas, and here Kātyāyana follows practically the old traditional principles. The chief interest in the laws is the evident and accepted maxim which punished workers who failed to carry out their undertaking.

But, while in these he shows no advance upon Manu or Yājñavalkya, the law of Saṃvidvyatikrama receives careful consideration from Kātyāyana. He is however silent as to the process of their formation which is detailed in Bṛhaspati (Br. Jolly. Sec. XVII.) Kātyāyana is only satisfied with laying down certain general rules. But, while he is rather silent on these, it is only in verses attributed to him that we find the definition of Gaṇa, Śreṇi, Pūga, Vrāta, Saṅgha and Nigama. Bṛhaspati does not go into details in regard to these but he lays down the aims, objects and the mode of formation of such guilds or corporations, as well as the rights and duties of the elders of these corporations. In the verses attributed to him, Bṛhaspati also specifies the circumstances justifying the interference of the king in the affairs of corporations.

Then, in regard to the rescission of purchase and sale, we have rules relating to the rescission of purchase and the period during which such a nullification of transactions may take place. Here, there is very little of any importance.

The law of boundary-disputes receives full attention at the hands of the compiler of the present work. The settlement of disputes is entirely entrusted to the neighbours and this seems to have been based on the old law which we find in the Dharmasūtras or the Arthaśāstra of Kauṭilya which is practically the earliest codification which has reached us. (See Kau. Bk. III Dharma-sthīyam cf. the sūtra—Sāmānta-pratyayāḥ vāstuvivādāḥ and, also Gr̥hakṣetra-vivāde sāmānta-pratyayāḥ. Vaśiṣṭha XVI. 13.) Closely allied to this

Wages and work.

*The law of trans-
gression of Associa-
tion and mutual
contract.

Vikrīyāsampra-
dānam and
Kṛtvānuśayaḥ.

Sīmāvivādāḥ.

we have also the law of disputes arising out of injuries caused by constructions in neighbouring houses, or nuisances arising therefrom (584-87), the law relating to the obstruction or injuries to public thoroughfares (588-590), injuries to tanks and border-trees (591-594) and the law of compensation due to persons who cultivate or improve another's field or house in his absence (595-96).

We have similarly the law relating to compensation for sowing in another's field and for injuries caused by stray cattle (598-601).

Kṛtākṛtā.

Next comes the law of slander and we have an enumeration of the various offences under this head, as well as immunity from punishments under certain circumstances.

Vākpārṣya.

This is followed by Daṇḍapārṣya which comprised offences ranging from battery and assault to all kinds of injuries including death inflicted on men as well as animals,

Daṇḍapārṣya.

e.g., the offensive movement of hands, throwing of dirt, or nuisance, cutting off limbs or other higher forms of injuries. The punishments are laid down as well as the principle of their variation with the nature of offence or with the caste of the offender.

Following these, we have an enumeration of higher offences including murder, theft, burglary, decoity, injuries to places of worship, sedition, forgery and abetment in all such offences. These laws in themselves are too

Sāhasa and allied offences.

antiquated to bear comparison with corresponding ones in modern jurisprudence, but show clearly the evolution of the law of crimes out of old notions of tort. The law of theft however is noteworthy inasmuch as there is a provision for the compensation of those who suffer from thefts. The responsibility of finding out the lost articles devolved on the royal officers in charge of the policing of local areas and this extended up to the head of the State who was bound to make good the loss of the subjects. This was a relic of the past and arose out of the old contractual theory of kingship. We find the existence of this law in the Epic (Śānti. Ch. LXXV. 10), the Arthasāstra and the Yājñavalkya Smṛti.

The next important topic is that of Saṅgrahana. This last title included all sorts of adulterous dealings or intrigues with women. In ten ślokas we have an enumeration

Saṅgrahana.

of the circumstances and causes that give rise to adulterous undertakings, and the various grades of adulterous intercourse. The law of adultery

was one of gradual evolution and seems to have arisen out of old legal principles regulating the conduct of men and women.

The five succeeding verses describe the crime of rape or forcible outrage on women and its punishment. Incidentally, we find the enunciation of an old legal principle which delegated to the husband the punishment of unchaste women and we are told that a woman found implicated in adulterous relations during the absence of her husband should be kept under royal surveillance until the return of the husband who alone is empowered to chastise her. (*Comp. Kaṭīlya*, p. 208, Bk. III, Ch. III-IV.) Lastly, we have the law regarding Svairinis or prostitutes who could be enjoyed by the public only after a royal proclamation to the same effect.

In the next section, which discusses the ways of maintaining wives and their duties, we have nothing special to note except that chastity is regarded as the highest duty of women and obedience to the husband and excellence in household management are the highest accomplishments of the womankind.

The next section (681-689) in which the law of Niyoga is laid down, shows how Kātyāyana was subjected to the ideas gaining ground in his time. The practice of raising issues on widows had become unpopular and we find its denunciation even in the *Manu-saṃhitā*, in the days of which it was undoubtedly a valid custom. In Kātyāyana, we find Niyoga existing, though the author following later writers like the author of *Mānu-saṃhitā*, denounces a widow who leaves her husband's home and marries another for the gratification of sexual desire. Parapūrvās or remarrying widows are denounced, proving that such a custom was every day getting unpopular. Along with these verses, we find some more in which the validity of sexual relations with a woman rescued from the hands of robbers or one rescued from drowning, flood or famine is discussed. Kātyāyana evidently follows older authors and lays down at the same time that women of higher caste or those with children or those unwilling should not be subjected to this right arising out of life-saving.

When, from these, we pass on to the branches of the law of inheritance, we find that Kātyāyana's ideas are based on older authorities and bear the stamp of his familiarity with these old maxims and principles which in the hands of the later commentators and Nibandha writers have been modified and thereby have given birth to the different schools whose judgments are now accepted in the

different localities of India and administered as such by the English authorities.

Kātyāyana defines division as the "appropriation of portions of property by the heirs according to specified shares." His definition is evidently simple and leaves little room for the later dispute as to whether partition was a delimitation of shares or the physical act of division. The dispute as to Samudāyika-svatva-vāda and Aikadeśika-svatva-vāda which we find in later works like the Mitākṣarā or Dāyabhāga finds no place in it. From the general trend of his views, it may be presumed that he inherited the older idea of a vested right to property accruing to a child of the family with his birth.

According to Kātyāyana, division could be made either in the life-time of the father or on his demise. In case of the first kind of division, the father was bound to divide equally (see Arthaśāstra) with certain reservations. If the corpus of the property was earned by the son, then the father was entitled to a double of the son's share or to half of the property. If the whole was earned by the father then sons had no claim to it.

If the property was earned by the father's father, then, sons had an equal share with the father. This was the case up to the third lineal descendant from the grandfather but beyond that, no right of inheritance vested. (See Yājñavalkya.) Lastly, in the case of sons dividing after the death of the father, their mother was entitled to a son's share.

Then we have the law of Avalupta-bibhāga, i.e., repartition of assets discovered later or with the advent of sharers not present during the first partition. This is followed by sections which describe how the shares of minors and absentees are to be preserved and maintained during their non-age or absence by near relatives or friends. Next to it, we have a section which enumerates the various kinds of sons and contains the rule that $\frac{2}{3}$ of the property goes to the natural born heir of the body, the rest being distributed among the other savarna sons (sons of the wives of the same caste).

In the succeeding verse (No. 707) we have the law of inheritance which gives preference in division to those living jointly.

Next, we have the law of inheritance as to the property of a man dying without male issue. According to Kātyāyana, the wife is entitled to enjoy this property for life (without the right of sale or mortgage) provided she remains chaste. It

passes next to the daughters, preferably to one unmarried. Failing that, the property passes to the deceased's father or mother, brother and their heirs according to the proximity of kinship.

In the following two sections, we have an enumeration of various kinds of property which could be divided or which were to be left out in partitioning. The section on non-divisible property is really interesting. The various kinds of property falling in this category are:

Divisible and indivisible.

- (a) Earnings through learning.
- (b) Earnings of personal adventure.
- (c) Earnings through marriage.

(d) Miscellaneous, which comprised property made into trust for religious purposes, common water-reservoirs, women, robes, clothes and ornaments in personal use, pasture land for cattle, public thorough-fares, etc.

Lastly, it is also laid down that if the property is not considerable a fourth part was to be reserved for daughters who are yet to be married.

The next two or three sections are devoted to the consideration of woman's property, its definition, varieties and the law of its division. In regard to this branch of modern Hindu Law, Kātyāyana's texts have been profusely quoted by all Nibandha-kāras, and he is the leading authority on this subject.

Kātyāyana begins by enumerating Saudāyika dhanam and then describes its essential characteristics. It was, in his opinion, the personal property of women and could not be enjoyed or forcibly taken away by the husband or sons. It was completely at their disposal and could not be spent away by the husband except in times of distress. Even in that case it was to be repaid by the husband especially if he had more than one wife. This repayment was also obligatory on a son who inherited his father's property.

In the enumeration of Strīdhana we have the six varieties of this, e.g.,

- (a) Adhyagni.
- (b) Adhyāvāhanikam.
- (c) Pādavandanikam.
- (d) Anvādheyam.
- (e) Sulkam.
- (f) Śilpadhanam.

In detailing the inheritance of Strīdhana, Kātyāyana lays down that, of the various kinds of Strīdhanam, certain kinds of the same were to go to the

husband in preference, while in the rest daughters had a preferential claim over the sons. Next came sons and then the parents of the deceased woman. In the case of Āsura marriage, the father of the woman had a first claim ; in that given by bandhus, bandhus had a better claim. This was the law we find in Kātyāyana, attributed to Likhita, but of which we find the rudiments in the earlier Smṛtis and the Arthaśāstra.

We have in the next chapter, the law of dice-play, *i.e.*, its general denunciation, the regulation of dicing and the protection of players not well versed from the oppression of professional cheats. In the following section, we have an enumeration of crimes which the king was to stamp out on his own initiative and the employment of spies to watch over the people's conduct.

In the concluding section on punishment, we have equitable principles laid down for the guidance of rulers in awarding punishments. According to Kātyāyana, they were to apply punishment in proportion to the crime and with a view to its non-recurrence. Men who commit wrong for the preservation of life are not to be punished, as well as those who are forced by the unforeseen to commit wrong. Concession is to be made to first offenders, but punishments are to be augmented in case of repetition. Those united for the purpose of wrong-doing are to get twice the ordinary punishment and the same principle is to be heavily applied in case of slaves, or deliberate criminals. Men who torment others are to be exiled. Otherwise men may be sent to jail. Fines may be levied in lieu of death or mutilation. Following old legal principles, Brahmins are not to undergo corporal punishment. So also is Kātyāyana's maxim in the case of boys, women or old men.

In common with many law-givers of India, Kātyāyana exempts men who injure others when the latter attempt to injure them in life or limb, reputation or domestic peace. Thus, men who are threatened with attack with a sword, arrow, poison, or by magic may slay the enemy with impunity. Similarly, one who outrages another's wife is an ātatāyī and one who is a traitor to the king may be slain without incurring punishment.

Last of all, Kātyāyana like some other writers of the same age lays down rules as to the standard of money in assessing fines. The general principles are that when nothing is specified, gold is to be taken. Where silver is mentioned, silver is to be exacted. In these nothing special is worthy of note.

कात्यायन-मत-संग्रहः ।

अथ व्यवहारः ।

¹ प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलसु यो वादो व्यवहारः स उच्यते ॥१॥

* * * * * (x)

² शिष्यं क्रोधेन हन्याच्चेदाचार्यो सतया विना ।

येनात्यर्थं भवेत्पीडा वादः स्याच्छिष्यतः पितुः ॥२॥

³ आततायिनि चोत्क्षेपे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हि न वधे तु न ॥३॥

⁴ उद्यतानां तु पापानां हन्तुं दीपो न विद्यते ।

निवृत्तानामन्तयारम्भात् ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥४॥

⁵ अष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रशः ।

* * * * * (y)

साध्यवादस्य मूलं स्वाहादिना यन्निषेदितम् ।

देयाप्रदानं हिंसा चेत्युत्थानद्वयमुच्यते ॥५॥

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रे तु स्वान्वयमुदाहृतम् ।

⁶ जयसैवावसायश्च हे फले समुदाहृतः ॥६॥

⁷ पूर्वपक्षस्योत्तरश्च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादस्य तेनार्यं चतुष्पात् समुदाहृतः ॥७॥

1 Sm. Ch., p. 1.—Vir. M., p. 5.

4 Vir. M., p. 55.

(x) Some slokas seem to be missing

(y) The other half is missing.

2 Sm. Ch., p. 2.

5 Sm. Ch., p. 3.

3 Vir. M., p. 25.

Vir. M., p. 25.

6 & 7—Sm. Ch. 22.

Vir. M., p. 59

व्यवहारभेदाः—

- ¹ धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
 * विवादार्थचतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥८॥
 अत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
 चरित्रं संग्रहे पुंसाम् राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥९॥
- ² दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम् ।
 विवादे प्राप्नुयाद्यत्र धर्मेणैव स निर्णयः ॥१०॥
- ³ स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।
 कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥११॥
- ⁴ यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वा ऽधर्म्यमेव वा ।
 देशस्याचरणान् नित्यं चरित्रं तत्प्रकीर्तितम् ॥१२॥
 न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
 यं धर्मं स्थापयेद् राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥१३॥

निर्णेतारः—

- ⁵ सप्राङ्विवाकस्सामात्यः स ब्राह्मणपुरोहितः ।
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥१४॥
- ⁶ स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्हिजोत्तमैः ।
 धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ॥१५॥

1 Sm. Oh, p. 21.   2 Sm. Oh, p. 21.   3 Sm. Ch. p. 22.   4 Vir. M. p. 9.

* Not attributed to Kātyāyana but the following slokas pre-suppose these two verses, which occur earliest in Kautilya Arthashastra. Bk. III. Ch. I. p. 150.

(4)(x) यत्र (y) धर्मं (z) आचरणे Vir. M., p. 9.

5 Vir. M., p. 14.

6 Sm. Oh. p. 33.

(३)

- ¹ यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।
तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् ॥१६॥
दत्तं कुलीनमध्यस्थमनुद्देगकरं स्थिरम् ।
परतभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥१७॥
अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्षमायातो विचक्षणः ।
उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु ॥१८॥
- ² ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥१९॥
यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥२०॥
एकशास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिश्चयम् ।
तस्मात् बहुभागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः ॥२१॥
- ³ कुलशीलवयोवृत्तिवित्तवद्भिरमत्सरैः ।
वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥२२॥
श्रीतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने ॥२३॥

सभ्याः ।

- ⁴ न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति न संशयः ॥२४॥
अधर्मतः प्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन् सभासदः ।
उपेक्षमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥२५॥
न्यायमार्गादिपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।
वक्तव्यं तत् प्रियं तत्र न सभ्यः क्लिषी मतः ॥२६॥

1 Sm. Ch., p. 36.
& Sm. Ch. p. 30.

2 Sm. Ch., p. 37

3 Sm. Ch., p. 38.

See also for 3—4. Vir. M., p. 33.

4 Sm. Ch., p. 47—51.

also Vir. M. p. 35—37.

- १ अग्न्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।
 तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्वोधनीयः शनैर्नृपः ॥२७॥
 सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
 शृणोति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्ततोऽनघः ॥२८॥
 स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहाद्वा लोभतोऽपि वा ।
 तत्र सभ्योऽन्यथावादो दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः ॥२९॥
 कार्यस्य निर्णयं सम्यग् ज्ञात्वा सभ्यस्ततो वदेत् ।
 अन्यथा नैव वक्तव्यं वक्ता द्विगुणदण्डभाक् ॥३०॥
 अनिर्णीते तु यद्यर्थे संभाषेत रहोऽर्थिना ।
 प्राड्विवाकोऽय दण्ड्यः स्यात् सभ्याश्चैव न संशयः ॥३१॥
 सभ्यदोषास्तु यन्नष्टं देयं सभ्येन तत्तदा ।
 कार्यं तु कार्यिणामेव निश्चितं न विचालयेत् ॥३२॥

धर्मस्थानम् ।

- २ धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।
 यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥३३॥ *

दर्शनविधिः ।

- ३ विनीतवेषो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः ।
 आसीनः प्राप्नुयः स्थित्वा पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम् ।
 सह त्रैविध्यवृद्धैश्च मन्त्रैश्चैव मन्त्रिभिः ॥३४॥

* 'धर्मशास्त्रावसारिण अधर्मास्तविवेचनम्' इति पाठभेदो दृश्यते ।

1. Sm. Ch. pp. 47-61. Also Vir. M., pp. 35-37.

2 Sm. Ch. p. 42.

3 Sm. Ch., p. 52.

- ¹ अस्वर्ग्यलोकनाशाय परानीकभयावहा ।
आयुर्वीर्यहरां राज्ञः सति वाक्ये स्वयं क्षतिः ॥३५॥
- ² तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावेण सर्वेषां देशदृष्टं मतं नयेत् ॥३६॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥३७॥
- ³ देशस्वानुमतेनैव व्यवस्था या निरूपिता ।
लिखिता तु सदा धार्या मुद्रिता राजमुद्रया ॥३८॥
शास्त्रवद् यत्नतो रक्ष्या तां निरोक्ष्य विनिर्णयेत् ।
- ⁴ गोत्रस्थितिसु या तेषां क्रमादायाति धर्मतः ।
कुलधर्मं तु तं प्राहुः पालयेत्तन्मथैव तु ॥३९॥

दर्शनकालः ।

- ⁵ आद्याद् अष्टोऽष्टभागाद्यदूर्ध्वं भागत्रयं भवेत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परं स्मृतः ॥४०॥
दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयम् तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥४१॥
- ⁶ सभास्थानेषु पूर्वाह्णे कार्याणि निर्णयं नृपः ।
कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः ॥४२॥
- ⁷ शास्त्रेण निन्दितं त्वय्यमुख्यो* राज्ञाऽप्रचोदितः ।
आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥४३॥
नृपेणैव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुम् ।
नृपस्य सूचयेज् ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः ॥४४॥

1—3 Sm. Oh. p. 57—58 (x) Vir. M., p. 13. (4) Vir. M., p. 29
5 Vir. M., p. 60. 6. Vir. M., p. 28. 7 Sm. Ch., p. 65, Vir. M. p. 61.

* मुख्यार्थ इति स्थितिचन्द्रिकायाम् ।

दर्शनोपक्रमः ।

- ¹ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पौडा मा भैषी ब्रूहि मानव ॥४५॥
- ² केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवम् सभां गतः ।
एवं पृष्टस्य यद् ब्रूयात् तत्सभ्यै ब्राह्मणैः सह ॥४६॥
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् ॥४७॥

आह्वानविधानम्—

- ³ अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।
कार्योतिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥४८॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वापयेन्नृपः ।
धर्म्भोत्सुकानभ्युदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाह्वापयेन्नृपः ॥४९॥
न हीनपक्षां युवतिं कुलेजातां प्रसूतिकाम् ।
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ताः ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥५०॥
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कला याश्च पतिताः तासामाह्वानमिष्यते ॥५१॥
अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्त्यसङ्गतेः ।
इतरोऽप्यभियुक्तेन अतिरोधीकृतो मतः ॥५२॥
दासाः कर्मकराः शिष्या नियुक्ता बान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्त्वतोऽन्यः स दण्डभाक् ॥५३॥
अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्सार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥५४॥

अथ प्रतिवादी ।

¹समर्पितोऽर्चिना योऽन्यः परो धर्माधिकारिणि ।
प्रतिवादी स विज्ञेयः प्रतिपन्नश्च यः स्वयम् ॥५५॥

²अज्ञाहत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागमे ।
अग्न्येष्वसभ्यवादिषु चैव कन्याहरणदूषणे ॥५७॥

पादस्थे कूटकरणे मृपद्मोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दाप्यः स्वादर्थिप्रत्यर्थिनोरपि ॥५८॥

अथाज्ञानातिक्रमदण्डः ।

³आज्ञातस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्षणा ॥५९॥

⁴हीने कर्षाणि पञ्चाशन् मध्यमे द्वि (त्रि ?)शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः ॥६०॥

⁵कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वपराधस्य यत्नतः ।
पञ्चानां ग्रहणं (कार्यं) तु स्यात् तन्महं वाऽथ राजनि ॥६१॥

अग्न्येषु चातिपातस्थिति पाठान्तरम् V.M.

अथ पाठान्तरम्—दातव्यः कर्त्तापि विवदेत्स्वयम् V.M.

1 Sm. Oh. p. 73.

2,4+5 Sm. Oh. p. 76.

3 Vir. M., p. 54. Sm. Oh. p. 75.

4 Vir. M., p. 54.

5 Vir. M. p. 54.

अथासिधविधिः ।

¹*उत्पादयति यो हिंसां, देयं वा न प्रयच्छति ।
याचमानाय दौःश्रीत्यादु आक्षिप्तोऽसौ नृपाश्रयाद् ॥
आवेद्य तु नृपे कार्यमसन्दिग्धे प्रतिश्रुते ।
तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाज्ञानदर्शनम् ॥६१॥
आसेधयोग्य आसिध उत्क्रामन् दण्डमर्हति ।

अथानासिध्याः ।

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वसनादिभिः ।
आसेधयेदनासेध्यं स दण्ड्यो न त्वतिक्रमी ॥६४॥
हृत्पर्वतमारुढा हृत्स्थश्चरयनौस्थिताः ।
विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥६५॥
व्याध्यार्त्ता व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव च ।
अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः मत्तोऽप्यतज्जडास्तथा ॥६६॥
न कर्षको बीजकाले सेनाकाले तु सैनिकः ।
प्रतिज्ञाय प्रयातश्च छतकालश्च नान्तरा ॥६७॥
उद्युक्तः कर्षकः सखे तोयस्यागमने तथा ।
आरम्भात् संग्रहं यावत् तत्कालं न विवादयेत् ॥६८॥

अथाकारकः ।

एकाहद्वयद्वयपेक्षन् देशकालाद्यपेक्षया ।
कृताय साधिते कार्ये तेन भक्तं प्रदापयेत् ॥६९॥
देशकालवयःशक्त्याद्यपेक्षं भोजनं स्मृतम् ।
आकारकस्य सर्वत्र इति तत्त्वविदो विदुः ॥७०॥

* Sm. Oh. (p. 68) attributes to Vyāsa.

1 Vir. Mitro., pp. 55 and 56.

2 Sm. Oh. pp. 67—68. Vir. M., pp. 67 :

अथ प्रतिभूयहणम् :—

(अथ अग्राह्याः)

¹ न स्वामौ न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
 निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न क्वचित् ॥७१॥
 नैव रिक्त्यो न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।
 राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥७२॥
 नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति ॥७३॥
 अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्य वादिनः ।
 स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दूताय वेतनम् ॥७४॥
 गृहीतग्रहणो न्याये न प्रवर्त्यो महीभृता ।
 तस्य वा तत् समर्प्यं स्यात् स्थापयेद्वा परस्य तत् ॥७५॥

अभियोक्तादीनां उत्तिक्रमः ।

तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
 तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्बिवाकस्ततः परम् ॥७६॥
 यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं बाध्यधिकं भवेत् ।
 पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥७७॥

अथ पूर्वपक्षः—

निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।
 वेलां प्रदेशं विषयं स्थानम् जात्याकृती वयः ॥७८॥

¹ Sm. Ch., p. 78.
 Vir. M., pp. 57-58.

² Sm. Ch., p. 79.
 Vir. M. pp. 59-60.

साध्यद्रव्यप्रमाणं संख्यां नाम तर्थात्मनः ।
 राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥७८॥
 क्रमात्पितृणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ ।
 क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत्^१ ॥८०॥

देशश्चैव तथा स्थानम् सन्निवेशस्तथैव च ।
 जातिस्संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥८१॥
 पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
 स्थावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्^२ ॥८२॥

देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।
 क्रियाप्रमाणहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते^३ ॥८३॥

अप्रसिद्धं निराबाधम् निरर्थम् निष्प्रयोजनम् ।
 असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षं * राजा विवर्जयेत्^४ ॥८४॥

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् ।
 कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया^५ ॥८५॥

तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रमणीयम् ।
 अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्त्वत्पदसम्बद्धम् ॥८६॥

न्यायस्थं † नेच्छते कर्त्तुं अन्याय्यं वा करोत्तयम् ।
 न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥८७॥

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यस्य राज्ञा विवर्जितः ।
 अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति ॥८८॥

आगमः परिभोगश्च व्युच्छिन्तिः प्रार्थना तथा ।
 एतच्चतुष्टयं प्राहुः भाषादोषास्त्वकारणाः^६ ॥८९॥

* असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं राजा विवर्जयेत् इति वीरमिदोदयधृतपाठः—[Vir. M.p. 66]

† “न्यायं संयच्छते”—इति वीरमिदोदयधृतपाठः [Vir. M. p. 69]

1 Sm. Ch. p. 81. Vir. M., p. 62.

3 Sm. Ch. p. 84. Vir. M., p. 64.

5 Sm. Ch., p. 89. Vir. M. p. 69.

2 Sm. Ch. p. 84. Vir. M. p. 64.

4 Sm. Ch. p. 85. Vir. M. p. 66.

Sm. Ch. p. 88-89. Vir. M. p. 69.

अधिकान् भेदयेदर्थान्* न्यूनांश्च परिपूरयेत् ।
भूमौ निवेशयेत्तावत् यावदर्थो न निश्चितः ॥८०॥

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्विवाकोऽभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥८१॥

अग्न्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थि प्रत्यर्थिनां वचः ।
चौरवत्त्वासयेत् तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥८२॥

मोहाद्वा यदिवा शाब्द्यात् यन्नोक्तं पूर्ववादिना ।
उत्तरान्तर्गतम् वाऽपि तद्वाच्यमुभयोरपि^१ ॥८३॥

उत्तरपक्षः—

सद्यः कार्यम्—कालप्रदानञ्च ।

व्यपैति गौरवम् यच्च विनाशस्त्याग एव वा ।
कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमात्ययिकं हि तत् ॥८४॥

धेनावनडुहि क्षेत्रे स्त्रोषु प्रजनने तथा ।
न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥८५॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे निधौ ।
उपधौ कौटसाध्ये च सद्य एव विवादयेत् ॥८६॥

साहसस्तेयपारुष्येगोऽभिशापे तथान्यये ।
भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः ॥८७॥ ?

श्रुत्वा लेख्यगतम् त्वर्थम् प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।
कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः ॥८८॥

सद्यः कृतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।
कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः^२ ॥८९॥

* अधिकान्धातयेत्—इति वीरमित्रोदयधृतपाठः [Vir. p. 70]

1 Sm. Ch , p. 90-91. Vir. M . p. 70-71.

2 Sm Oh. p. 93-94.

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणाम् च बलावलम् ।
 अल्पं वा बहु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥१००॥
 सद्यःकृते सद्य एव मासातीते दिनं भवेत् ।
 षडाब्दिके त्रिरात्रं स्यात् सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥१०१॥
 विंशत्यब्दे दशाहंतु मासाहं वा लभेत सः ।
 मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्षं परतो भवेत् ॥१०२॥
 कालं संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम् ।
 संवत्सरं जडोन्मत्तमनस्के व्याधिपोडिते ॥१०३॥
 दिगन्तरप्रपन्ने वा अज्ञानार्थे च वस्तुनि ।
 मूलं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशे स्थिता यदा
 तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥१०४॥

उत्तरदानम्—

दिनं मासाहमासौ वा ऋतुः सम्बत्सरोपिवा १ ।
 क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु ॥१०६॥
 यावान् यस्मिन् समाचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
 तस्म्यतीक्ष्ण यथान्यायम् दापयेत् उत्तरं नृपः^१ ॥१०५॥
 उभयोर्लिखितेवाच्चे प्रारम्भे कार्यनिर्णये ।
 अयुक्तम् तत्र योब्रूयात् तस्मादर्थात् स हीयते ॥१०८॥
 सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
 पूर्वन्यायविधिसैवमुत्तरं स्यात् चतुर्विधम्^२ ॥१०८॥
 अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात् तु निहवम्^३ ।
 मिथ्या तत्तुविजाणीयात् उत्तरम् व्यवहारतः ॥११०॥

1 Sm. Ch. p. 95 & 96

2 Vir. M., p. 74.

3 Sm. Ch. p. 97—Vir M. p. 75.

मिथ्या—

श्रुत्वा भाषार्थं मन्यसु यदि तन्प्रतिषेधति ।
 अर्थतः शब्दतोषापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥११४॥
 अर्थिनाभिहितोद्घर्षः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
 प्रपद्य कारणं ब्रूयादाधर्ष्यं भृगुरब्रवीत् ॥११५॥
 मिथ्येतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।
 अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधा^१ ॥११६॥

प्राङ्न्यायः—

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
 सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते^२ ॥११७॥
 विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिर्लिखितेनवा ।
 जितश्चैव मयाऽयं प्राक् प्राङ्न्यायस्त्रिप्रकारकः ॥११८॥
 * * * * *
 अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्प मतिभूरि च ।
 संदिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् ॥११९॥
 अव्यापकं व्यस्तपदं निगूढार्थं तथाऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥१२०॥
 यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारश्च नोत्तरम् सार्थसिद्धये ॥१२१॥
 चित्ताकारसहस्रान्तु समयं चाविजानता ।
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥१२२॥
 प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।
 यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धम् तदिहोत्तरम्^३ ॥१२३॥

1 Vir. M. p. 76-78.
 Sm. Ch. p. 98.

2 Sm. Ch., p. 97 & 108.
 Vir. M., p. 82.

3 Sm. Ch. p. 98-99.
 Vir. M. p. 82-84.

जितः पुरा मयाऽयं च त्वर्थेस्त्रिमिति भाषितुम् ।
 पुरा ममायमिति यत्तदूनं चोत्तरं स्मृतम् ॥१३१॥
 गृहीतमिति वाच्यं तु कार्यं तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति यच्चातिभूरि तत् ॥१३२॥

देयं मयेति वक्तव्ये मयादेयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरम् ज्ञेयम् व्यवहारे बुधैःस्तदा ॥१३३॥
 वलावलेन चैतेन साहसम् स्थापितं पुरा ।
 अनुक्तमेतन्नन्यन्ते तदग्यार्थं मितीरितम्^१ ॥१३४॥

अस्मैदत्तम् मया सार्धं सहस्रमिति भाषिते ।
 प्रतिदत्तम् तदर्थं यत् तदिहाव्यापकं स्मृतम् ॥१३५॥
 पूर्ववादी क्रियां यावत्सम्यङ् नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतम् पूर्वं नो तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥१३६॥

तत्किं तामरसम् कश्चिदगृहीतम् प्रदास्यति ।
 निगूढार्थं तु तत् ज्ञेयमुत्तरम् व्यवहारतः ॥१३७॥

किं तेनैव सदादेयं मयादेयं भवेदिति ।
 एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरम् तद्विदो विदुः ॥१३८॥

काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि यदुत्तरम् ।
 असारमिति तत्त्वेन सम्यङ् नोत्तरमिष्यते ॥१३९॥

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम्^२ ।
 मिथ्या चैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरम् ॥१४०॥

न चैकस्मिन् विवादे तु क्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः ।
 न चार्थसिद्धिरुभयोः न चेकत्र क्रियाद्वयम्^३ ॥१४१॥

आवयित्वा यथाकार्यं त्वजेद्व्यहदेदसौ ।

अथपञ्चाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीयते ॥१४२॥

न मयाऽभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् ।

विबुवंश भवेदेवं हीनस्तमपि निर्दिशेत् ॥१४३॥

क्षेपयित्वा तु यो वाक्यं हीनं वाऽप्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगं तु सोऽर्हति ॥१४४॥

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः^१ ।

तां क्रियां दृष्टि यो मोहात् क्रियादेषो स उच्यते ॥१४५॥

अथ निरुत्तरतया कारणान्तरेणापि वा हीनत्वम् ।

ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सखो बन्धनमर्हति ।

द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यास्तस्य पराजयम् ॥

आज्ञानादनुपस्थानात् सद्य एव प्रहीयते ॥१४६॥

आकारिङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् ।

प्रतिवादी भवेहीनः सोऽनुमानेन लब्धते ॥१४७॥

कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम् ।

भ्रूलोखनं स्थानहानिस्तिर्यग्गूहं^२ निरीक्षणम् ।

स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः ॥१४८॥

व्याजेनेव तु यत्रासौ दीर्घकालमभीषति ।

सापदेशं तु तं विद्यादादहानिकरं स्मृतम् ॥१४९॥

अथवादी पञ्चान् पञ्च क्रियादेषो पञ्चान् दश ।

नोपस्थाता दश ही च षोडशैव निरुत्तरः ।

आहृतविपलायी च पञ्चान् प्राज्ञस्तु विंशतिम्^३ ॥१५०॥

1 Sm. Ch. p. 106.

Vir. M., p. 98.

2 Sm. Ch. p. 107.

Vir. M., p. 98-99-99.

त्रिराङ्गतमनायान्तमाङ्गतविप्रसायिणम् ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः ॥१५१॥

आवितव्यवहाराणामिकं यत्र प्रभेदयेत् ।

वादिनं लोभयैच्चैव हीनं तमिति निर्दिशेत्^१ ॥१५२॥

उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिश्चये ।

अनुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्यात् स हीयते^२ ॥१५३॥

साक्षिणो यस्तु निर्दिश्य कामतो न विवादयेत् ।

स वादो हीयते तस्मात् त्रिंशरात्रात्परेण तु ॥१५४॥

पक्षायमानुत्तरत्वादग्न्यपक्षान्नयेण च ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥१५५॥

यो हीनवाक्येन जितस्तस्योच्चारं विदुर्वुधाः ।

स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योच्चारो न विद्यते^३ ॥१५६॥

दोषानुरूपं संग्राह्य पुनर्वादो न विद्यते ॥१५७॥

आवेद्य प्रगृहीतार्याः प्रश्नं यान्ति ये मिथः ।

सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः विप्रलम्भात्प्रपश्य ते ॥१५८॥

प्रत्याकलितपादः ।

शोधिते लिखिते सम्यगिति निर्दोष उत्तरे ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि क्रियाकरणमिच्छते^४ ॥१६०॥

वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् ।

तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ॥१६१॥

सारभूतं पदमुक्त्वा निःसाराणि बह्वन्यपि ।

संसाधयेत् क्रियायाम्नुतां ज्ञात् सारवर्जिताम्^५ ॥१६२॥

पक्षद्वयं साधयेद्या तांश्चक्षात् दूरतः क्रियाम् ।
 क्रियां बलवतीमुक्ता दुर्बलं + योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तात्माप्रयात् क्रियाम् ॥१६३॥
 प्रपद्य कारणं पूर्वमन्यद्भुतरं यदि ।
 प्रतिवाक्यगतं ब्रूयात् साध्यते तद्धि नेतरत् ॥१६४॥
 *मिथ्योक्तौ स चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा' ।
 प्राङ्म्याये च स विज्ञेयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु ॥१६५॥

अथ प्रमाणानि—

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः !
 लेशोद्देशसु युक्तिः स्यात् दिव्यानीह विषादयः ॥१६६॥
 दिवाकृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु च ।
 सम्भवे साक्षिणां चैव दैवी न भवति क्रिया ॥१६७॥
 यद्येकदेशव्याप्ताऽपि क्रिया विद्येत मानुषी ।
 सा ग्राह्या न तु पूर्णाऽपि दैविकी वदतां नृणाम् ॥१६८॥
 यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।
 मानुषीं तत्र गृह्णीयाच्च तु दैवीं क्रियां नृपः ॥१६९॥
 प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 बलोल्लेखेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा ॥१७०॥
 गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्^२ ।
 युक्तिचिह्नेङ्गिताकारवाक्चक्षुषेष्टितैर् नृणाम् ॥१७१॥

I Vir. M., p. 108-9.

Sm Ch., p. 116-20.

(2) Vir. M. p. 110 to 116.

(2) Sm, Ch., pp, 112 to 120.

* Some slokas are missing.

+ प्रमाणम् इति शेषः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ।

सङ्गावं दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः ॥१७२॥

ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशादयोपि वा ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया ॥१७३॥

प्रमाणैर्हेतुना वाऽपि दिव्येनैव तु निश्चयम् ।

सर्वेष्वेव विवादिषु सदा कुर्यान्नराधिपः ॥

सर्वाभावे तु यत्नेन नान्यथैव कदाचन ॥१७४॥

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादे वा विद्यमानेषु साक्षिषु ॥१७५॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणम् ॥१७६॥

यच्च स्यात् सोपधं लेख्यं तद्राज्ञः श्रावितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः ॥१७७॥

पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥१७८॥

हारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिके तथा ।

भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः ॥१७९॥

दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिना निर्णये सति ।

विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति ॥१८०॥

श्रूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकं ॥१८१॥

अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

दैवसाध्ये पौषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥१८२॥

अथ लेख्यम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिज्ञा साक्षिवाक्ताया ।

निर्णयश्च यथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥१८७॥

एतद्यथाक्षरं लेख्ये यथापूर्वं निवेशयेत् ।

अभियोक्तभियुक्तानां वचनं प्राङ्निवेशयेत् ॥१८८॥

सभ्यानां प्राङ्निवाकस्य कुलानां वा ततः परम् ॥

निश्चयं स्मृतिशास्त्रस्य मतं तत्रैव लेखयेत् ॥१८९॥

सर्वे * जानपदान् वर्णान् लेख्ये तु विनिवेशयेत् ॥

सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकं ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥१९०॥

सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।

यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं तत्र दापयेत् ॥१९१॥

अनेन विधिना लेख्यं पञ्चाङ्कारं विदुर्बुधाः ।

निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ।

पञ्चाङ्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ॥१९२॥

अन्यवाद्यादिहोनेभ्य इतरेषां प्रदोयते ।

वृत्तानुवादसंसिद्धन्तश्च स्याज्जय पत्रकम् ॥१९३॥

ग्राहकेण स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् ।

स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः ॥१९४॥

चातुर्विद्यपुरश्चणोगणपौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थं तु यल्लेख्यं तद्वेत् स्थितिपत्रकम् ॥१९५॥

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥१९६॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागमे ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥१९७॥

सोमाविवादे निर्णीते सोमपत्रं विधीयते ॥१८४॥

मलैर्यद् भेदितं दग्धं छिद्रितं वीतमेव वा ।

तदन्यत्कारयेत्तेष्वं स्वेदेनोत्तिष्ठितं तथा ॥१८५॥

लेख्यपरीक्षा ।

राजा क्रियां समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साक्षिणः ॥१८६॥

देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिबुद्धिमत् ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥१८७॥

वर्णवाक्यक्रियायुक्तमसंदिग्धं स्फुटाक्षरम् ।

अहीनक्रमचिह्नं च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ॥१८८॥

स्थानभ्रष्टास्वपङ्क्तिस्थाः संदिग्धा लक्षणच्युताः ।

यदा तु संस्थिता वर्णाः कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥१८९॥

देशाचारविरुद्धं यत्संदिग्धं क्रमवर्जितं ।

कृतं च स्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥२००॥

मत्तेनोपाधिभीतेन तथोन्मत्तेन पीडितैः ।

स्त्रीभिर्बालास्वतन्त्रैश्च कृतं लेख्यं न सिद्धति ॥२०१॥

साक्षिदोषाद्बहुष्टं पत्रं वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वा दोषात्तथा धारणकस्य वा ॥२०२॥

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥२०३॥

साक्षिलेखककर्तारः कूटतां यान्ति ते तथा ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टैर्लेख्यं प्रदुष्यति ॥२०४॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥२०५॥

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याभियोगे दण्डस्त्वात् साध्याद्यापि हीयते ॥२०६॥

एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तच्च विचार्यते ।

विमृश्य ब्राह्मणैस्सार्धं पञ्चदोषाच्चिरूपयेत् ॥२०७॥

येन ते कूटतां याप्ति साक्षिलेखककारकाः ।

तेन दृष्टं भवेत्तेष्वं शुद्धैश्शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥२०८॥

धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितं ।

भवेत् कूटं न चेत्कर्ता कृतं हीति विभावयेत् ॥२०९॥

त्रिविधस्यापि लेखस्य भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥२१०॥

दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु ऋणिको यदि निष्कृते ।

पत्रस्थैस्साक्षिभिर्वाच्यो लेखकस्य मतेन वा ॥२११॥

कृताकृतविवादेषु साक्षिभिः पत्रनिर्णयः ।

दूषिते पत्रके वादी तदारुढांसु निर्दिशेत् ॥२१२॥

प्रत्यक्षमनुमानेन न कदाचित् प्रवाध्यते ।

तस्मात्तेष्वस्य दृष्टस्य वचोभिस्साक्षिणां भवेत् ।

निर्णयः स्वधनार्थं हि पत्रं दूषयति स्वयं ॥२१३॥

ऋणी स्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तस्मैत्यनिर्णयः ॥२१४॥

अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकरसह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्यान्न संशयः ॥२१५॥

पञ्चात्कारनिवृत्तं यत्तद्यत्नेन विचारयेत् ।
 यदि स्याद् युक्तियुक्तं तु प्रमाणं लिखितं तदा ॥२१६॥
 अन्यथा दूरतः कार्यं पुनरेव विनिर्णयेत् ।
 अतथ्यं तथ्यभावेन स्थापितं ज्ञानविभ्रमात् ॥२१७॥
 निवर्त्य तत्प्रमाणं स्यात् यत्नेनापि कृतं नृपैः ।
 समुद्रे तु यथा लेख्ये मृतास्सर्वेऽपि तत्स्थिताः ॥
 लिखितं तत्प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु वै ॥२१८॥

मुद्राशुद्धं क्रियाशुद्धं भुक्तिशुद्धं सचिह्नकं ।
 राज्ञः स्वहस्तसंशुद्धं शुद्धिमायाति शासनम् ॥२१९॥
 शक्तस्य सन्निधावर्यो येन लेख्येन भुज्यते ।
 वर्षाणि विंशतिं यावत्तत्पत्रं दोषवर्जितं ॥२२०॥

दृष्टे पत्रे स्फुटन्दोषान्नोक्तवानृणिको यदि ।
 ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरम्वेत् ॥२२१॥
 अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।
 तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्यदोषविवर्जिताः ॥२२२॥
 सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ।
 तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्दर्शानि विंशतिम् ॥२२३॥
 प्राप्तं वा तेन ते किञ्चिद् देयं वाथ निरूपितम् ।
 विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥२२४॥
 दर्पणस्थं यथा विम्बमसत्सदिव दृश्यते ।
 तथा लेख्यस्य विम्बानि कुर्वन्ति कुशलाः जनाः ॥२२५॥

कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।
 नयेच्छुद्धिं न यः कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥२२६॥
 स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।
 स सम्यग्भावितः कार्यो जिज्ञापाण्यङ्गिवर्जितः ॥२२७॥

(२३)

न दिव्यैः साक्षिभिर्वीपि हीयते लिखितं क्वचित् ।
लेख्यधर्मः सदा श्रेष्ठो ज्ञातो नान्येन हीयते ॥२२८॥

तद्युक्तप्रतिलेख्येन तद्विशिष्टेन वा सदा ।
लेख्यक्रिया निरस्येत निरस्यान्येन न क्वचित् ॥२२९॥

लेख्यं त्रिंशत्समातीतमदृष्टाश्रावितं च यत् ।
न तत् सिद्धिं मवाप्नोति तिष्ठत्स्वपि हि साक्षिषु ॥२३०॥

प्रयुक्ते शान्तलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
न याचते च ऋणिकं तत्संदिग्धत्वमाप्नुयात् ॥२३१॥

द्रव्यं गृहीत्वा यल्लेख्यं परस्मै सम्प्रदीयते ।
कृत्स्नमन्येन चारूढं संयतं चान्यवेश्मनि ॥२३२॥
दत्ते वृत्तेयवा द्रव्ये क्वचिल्लिखितपूर्वके ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो लेख्यशुद्धिविनिर्णये ॥२३३॥

भुक्तिनिरूपणम् ।

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणत्रयमिष्यते ।
प्रमाणेषु स्मृता भुक्तेस्तल्लेख्यसमता नृणाम् ॥२३४॥
रथ्यानिर्गमनद्वारजलवाह्यादिसंशये ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः ॥२३५॥
नोपभोगबलं कार्यमाहर्त्ता तत्सुतेन वा ।
पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥२३६॥

न भोगं कल्पयेत् स्त्रीषु देवराजधनेषु च ।

बालश्रोत्रियविभे च मातृतः पितृतः क्रमात् ॥२३७॥

प्रनष्टागमलेख्येन भोगारूढेन वादिना ।

काशः प्रमाणं दानं च कीर्त्तनोयानि संसदि ॥२३८॥

भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

त्रिपुरुषी या स्वतन्त्राऽनागमाऽस्या तु सागमा ॥२३९॥

स्मार्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात् क्रमाच्चिपुरुषागता ॥२४०॥

आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोशाग्निशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्रयात् ॥२४१॥

सुख्या पैतामही भुक्तिः पैतकी वापि सम्मता ।

वयोऽपेतैरवच्छिन्ना स्थिरा षष्ट्याब्दिका मता ॥२४२॥

चिरन्तनमविघातं भोगं लोभाच्च चालयेत् ॥२४३॥

स्वजातिभिर्वान्धवैश्च भुक्तं यत् स्वजनैस्तथा :

भोगात्तच्च त सिद्धिः स्यात् भोगमन्येषुकल्पयेत् ॥२४४॥

अथ युक्तिः ।

अर्धिनाभ्यर्थितो यस्तु विघातञ्च प्रयोजयेत् ।

चिचतुःपञ्चद्वयो वा परतस्तदृशी भवेत् ॥२४५॥

दानं प्रज्ञापनाभेदः सम्प्रलोभक्रिया च या ।

चित्तापनयनश्चैव हेतवो हि विभावकाः ॥२४६॥

एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत् ।

मूलक्रिया तु तञ्च स्याद्भावितो वादिनिष्कवे ॥२४७॥

अथ साक्षिणः-साक्षिभेदाः ।

अर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिभ्यादनुभूतस्तु यज्ञवेत् ।

तद् ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमग्राह्यं न वृद्धस्यतिः ॥२४८॥

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकाहते ॥२४९॥

यस्तु कार्यप्रसिद्धार्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।

स्मार्यते अर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥२५०॥

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥२५१॥

अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।

यः आव्यते स्थितो गूढोऽगूढसाक्षी स उच्यते ॥२५२॥

साक्षिणामपि यः साध्यमुपर्युपरि भाषते ।

अवणाच्छावणाद्यापि स साध्युत्तरसंज्ञितः^१ ॥२५३॥

अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साध्यमेकोऽपि वाच्यते * ।

अर्थिना प्रहितस्साक्षी भवत्येकोऽपि दूतकः ॥२५४॥

† संस्तुतं येन संन्यस्तं तत् तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः^२ ॥२५५॥

व्याघातेषु नृपाज्ञायाः सङ्ग्रहे साक्षिणेषु च ।

स्तेयपाकण्ययोश्चैव न परीक्षेत साक्षिणः ॥२५६॥

ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणश्चिस्थरकर्मसु ।

साक्षिसात्ययिके चैव परोक्षा कुत्रचित् स्मृता^३ ॥२५७॥

* वाच्यते इति वीरमित्रोदयधृतपाठान्तरम् ।

† संस्तुतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् इति वीरमित्रोदये पाठभेद उपलभ्यते ।

विभाव्यो वादिना यादृक् सद्दृशैर्विभावयेत् ।

नोत्कृष्टाश्चापकृष्टास्तु साक्षिभिर्भावयेत् ॥२५८॥

प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः ।

आप्ताः शिष्टाः विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् ॥२५९॥

तद्वृत्तिजोविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः ।

तद्वन्धुसुहृदो भृत्या आप्तास्ते तु न साक्षिणः ॥२६०॥

कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः ।

पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ॥२६१॥

मातृष्वसृसुताश्चैव सोदर्यासुतमातुलाः ।

एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत् ॥२६२॥

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये पदेषु च ।

वक्त्रभाश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपुरुषाः^१ ॥२६३॥

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्गवातास्तथापरे ।

समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः ॥२६४॥

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम् ।

प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥२६५॥

तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः^२ ।

लेख्यारूढश्चोत्तरश्च साक्षी मार्गद्वयान्वितः ॥२६६॥

अथ स्वहस्तेनारूढस्तिष्ठंश्चैकः स एव तु ।

न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत् स्वहस्तैः प्रसाधयेत्^३ ॥२६७॥

साक्षिणां लिखितानां तु निर्दिष्टानां च वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः^४ ॥२६८॥

1 Sm. Ch., p. 174—180, Vir. M. pp. 149, 160,

2 Vir. M, p. 149,

3 Vir. M, p. 147.

4 Sm. Ch. p. 149.

(२७)

अन्येन हि कृतस्माक्षी नैवान्यस्तं विवादयेत् ।
तदभावे नियुक्तो वा बान्धवो वा विवादयेत्^१ ॥२६८॥

साक्ष्यद्वान्नं ।

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥२७०॥
लेख्यदोषास्तु ये केचित् साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।
वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्ताश्च दूषयेत् ॥२७१॥
उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।
न च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥२७२॥
नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।
मिथ्याभियोगे दण्डस्स्यात् साध्याद्यापि हीयते^२ ॥२७३॥

साक्ष्यवादविधिः

उपस्थितान् परोक्षेन साक्षिणो नृपतिः स्वयम् ॥२७४॥
सभास्तस्यैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
सर्वसाक्ष्येष्वयं धर्मो ह्यन्यत्र स्थावरेषु तु ॥२७५॥
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वते द्विजान् ।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्ने वा शुचिः शुचीन् ॥२७६॥
सभास्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्निवाकोऽनुयुञ्जीत विधिमानेन सान्त्वयन् ॥२७७॥
यद्वयोरनयोर्वेत्यं कार्येस्मिं स्नेष्टितं मिथः ।
तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता^३ ॥२७८॥

1 Sm, Ch, p, 189.

2 Sm. Ch, 192; Vir, M, p, 163-164.

3 Sm. Ch, p, 206; M, 165-167.

(२८)

अर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिभ्यो साध्यार्थस्य च सन्निधौ ।
प्रत्यक्षं वादयेत् साध्यं न परोक्षे कदाचन ॥२८८॥

अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पदेष्वयं धर्मो द्विपदस्यावरेषु च ॥२८९॥

वधे चेत् प्राणिनां साध्यं वादयेच्छिवसन्निधौ* ।
तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥२९०॥

तौलङ्गणिममानार्हमभावेऽपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोन्मथा ॥२९१॥

स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम् ।
उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥२९२॥

स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥२९३॥

ऋणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।
जने वाऽप्यधिके वाऽर्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥२९४॥

साध्यार्थाग्रेऽपि गदिते साक्षिभिस्सकलं भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥२९५॥

जनाधिकं तु यत्र स्यात् तत्साध्यं तत्र वर्जयेत् ।
साक्षी तत्र न दण्डप्रस्थादद्भुवम् दण्डमर्हति ॥२९६॥

देशं कालं धनं संख्यां रूपं जात्याकृतौ वयः ।
विसंवदेद्यत्र साध्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः^१ ॥२९७॥

* शिवसन्निधौ इति पाठान्तरं वीरमित्रोदये ।

साक्ष्यदोषाः दण्डाश्च ।

यः साक्षी नेव निर्दिष्टो नाङ्गतो नेव दर्शितः ।

ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः ॥२८८॥

अपष्टः सर्ववचने पृष्टस्याकथने तथा ।

साक्षिणः सन्निरोधव्याः गर्ज्वा दण्ड्याश्च धर्मतः ॥२८९॥

वाक्पाक्ये क्लृप्ते वादे दाप्याः स्युः स्त्रिशतं दमम् ।

ऋणादिवादिषु धनं ते स्युर्दाप्या ऋणं यथा ॥२९०॥

साक्षी साक्ष्यं न चेद्ब्रूयात् समदण्डं वहेदणम् ।

अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति ॥२९१॥

सम्यक्क्रियापरिज्ञाने देयः कालस्तु साक्षिणम् ।

सन्दिग्धं यत्र साक्ष्यं तु सद्यः स्पष्टं विवादयेत् ॥२९२॥

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।

महान् दोषो भवेत् कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥२९३॥

उक्ताऽन्यथा ब्रूवाणाश्च दण्ड्यास्सुर्वाक्कुलान्विताः ॥२९४॥

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।

गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः ॥२९५॥

यत्र वै भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिना भवेत् ।

प्रतिवादी यदा तत्र भावयेत् कार्यमन्यथा ॥२९६॥

बहुभिश्च कुलीनैर्वा पूर्वा स्स्युः कूटसाक्षिणः ।

न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ॥२९७॥

* * * * *

यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ।

शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः शुद्धोऽर्थः इति संस्थितिः^१ ॥२९८॥

दिव्यव्यवस्था ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥३००॥

पार्थिवैश्शक्तितानान्तु निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥३०१॥

पार्थिवैश्शक्तितानां तु तुलादीनि नियोजयेत् ।

आत्मशुद्धिविधाने च न शिरस्तत्र कल्पयेत् ॥३०२॥

लोकापवाददुष्टानां शक्तितानां च दस्युभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि न शिरस्तत्र वै भृगुः ॥३०३॥

न शङ्खासु शिरः कोशे कल्पयेत्तु कदाचन ॥३०४॥

शङ्खाविश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥३०५॥

दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।

स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थं प्रदापयेत् ॥३०६॥

सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥३०७॥

ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विषं स्मृतम् ।

अशौतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥३०८॥

षष्ठ्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।

विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥३०९॥

पञ्चाधिकस्य वै नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलाः ।

तदर्धार्धविनाशे तु सृजेत् पुत्रादिमस्तकम् ॥३१०॥

तदर्धार्धविनाशे तु लौकिकस्य क्रियाकृताः ।

एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न ह्येतत् ॥३११॥

विवादिजात्यादितो व्यवस्था ।

सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमम् ॥३१२॥

न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।

मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात् न क्वचित् ।

तण्डुलैर्न नियुञ्जीत प्राणिनं मुखरोगिणम् ॥३१३॥

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशोलवान् ।

प्रेष्यान्वाहुषिकांश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवद्विजान् ॥३१४॥

मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥३१५॥

लिङ्गिनां प्रमदानां तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णसङ्गरजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥३१६॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव च यत्नतः ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥३१७॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैर्नरैः ॥३१८॥

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देयं तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरतं भृगुः ॥३१९॥

येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ।

तारयेत् सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नरः ॥३२०॥

एषु वादेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यत्नतः ।

कारयेत् स्वजनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नरः ॥३२१॥

असृष्ट्याधमदासानां श्लोक्तानां पापकारिणाम् ।
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां निश्चयो न तु राजनि ॥३२२॥
 तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ॥३२३॥
 कालदेशविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
 अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्ययः ॥३२४॥

दिव्यदेशाः ।

इन्द्रस्थानेऽभिषेक्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
 नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥३२५॥
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
 अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥३२६॥
 अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।
 व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥३२७॥

दिव्यप्रयोगे उदकविधिः ।

शरांशानायसायांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
 वेणुकाण्डमयांचैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत् ॥
 क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम् ॥३२८॥
 शिरोमात्रस्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।
 अणु प्रवेशने यस्य शुद्धस्तर्मापि निर्दिशेत् ॥३२९॥

विषविधिः ।

वत्सनाभनिभम्पौतं वर्णज्ञानेन निश्चितं ।
 शुक्तिशृङ्गाक्षतिभङ्गे विद्यात् तद्वत्सनाभकम् ॥३३०॥
 मकक्षोरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्वीत तत्क्षणात् ।
 बाष्पमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैः ॥३३१॥
 अजानृङ्गनिभं श्यामं सुपौतं शृङ्गसम्भवम् ।
 शृङ्गे च शृङ्गवेराभं ख्यातस्तच्छाङ्गिणं विषम् ॥३३२॥

रत्नसमसितं कुर्यात् कठिन्नेव तत्क्षणात् ।
 अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यविशारदैः ॥३३३॥
 पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयस्तु देहिनाम् ।
 विषेष योजितं क्षण्णम्पिष्टम्निंशुष्याम्बितम् ॥३३४॥

अथाग्निविधिः ।

* * * * *
 प्रखलत्पथभियुक्तचेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।
 अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥३३५॥

धटारोपणविधिः ।

* * * * *
 शिखच्छेदे तुलाभङ्गे तथापि तु गणस्व वा ।
 शुद्धेस्तु संशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥३३६॥

कोशविधिः ।

स्वस्यापराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् ।
 पाय्यो विकारि चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा ॥३३७॥
 देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलमक्षणे ।
 प्रभाते कारिणे देया आदित्यादिमुखाय तु ॥३३८॥
 अथ देवविसंवादः त्रिसप्ताहात् दापयेत् ।
 अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥३३९॥

ज्वरातिसारविस्फोटास्तावस्त्रिपरिपौडनम् ।
 नेचक्ष्मणलरोगश्च तद्योगादः प्रजायते ॥
 शिरोरुग्मुजभङ्गश्च देविका व्याधयो नृचाम् ॥३४०॥

अथ शपथविधिः ।

यचोपदिश्यते कर्म कर्त्तरङ्गं न तूच्यते ।
 दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणा पारगः करः ॥३४१॥
 चाचतुर्दशकादङ्गो यस्य नीराजदेविकम् ।
 व्यसमज्जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥३४२॥
 यमिहो न दहत्यग्निरापोऽनोऽग्नयमिह च ।
 न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥३४३॥

निर्णयादिक्लृप्त्यम् ।

सर्वापलापं यः कृत्वा मिथोऽल्पमपि संवदेत् ।
 सर्वमेव तु दाप्यः स्यादभियुक्तो वृद्धस्यतिः ॥३४४॥
 अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्बन्धुः ।
 साक्षिभिस्तावदेवासी लभते साक्षितं धनम् ॥३४५॥
 सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादौ सत्कारपूर्वकम् ।
 लेख्यं सप्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥३४६॥

* ज्वरातिसारविस्फोटश्लाघिपरिपौडनं इति वीरमिहोदय-वृत्तपाठः ।

राजा तु स्वामिने विप्रं साग्वेदेव प्रदापयेत् ।
 देशाचारिण चाग्न्यांस्तु दुष्टान् संपीड्य दापयेत् ॥३४७॥
 रिक्त्विनं सुहृदं वाऽपि हस्तेनैव प्रदापयेत् ॥
 शतार्धं दापयेत् शुद्धमशुद्धो दण्डभाग् भवेत् ॥३४८॥
 विषे तोये हुताग्ने च तुलाकोशे च तण्डुले ।
 तप्तमाषकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥३४९॥
 सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि तु ।
 चतुस्त्रिंशैकमेवं च ह्रीन् ह्रीनेषु कल्पयेत् ॥३५०॥

अथ दण्डविधयः ।

एवं धर्मासनस्थेन समेनैव विवादिना ।
 कार्य्याणां निर्णयो दृश्यो ब्राह्मणेः सह नान्यथा ॥३५१॥
 धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।
 अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते ॥३५२॥
 आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।
 एतेषामपराधेषु दण्डो नैव विधीयते ॥३५३॥
 प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।
 दण्डस्तत्र तु नैव स्वादेव धर्मो भृगुस्मृतः ॥३५४॥
 येन दोषेण शुद्धस्य दण्डो भवति धर्मतः ।
 तेन चेत् क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥३५५॥
 प्रव्रज्यावसितं शुद्धं अपह्नोमपरायणम् ।
 वधेन शासयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम् ॥३५६॥
 माषपादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रवर्तितः ।
 अनिर्दिष्टं तु विज्ञेयं माषकं तत्र कल्पयेत् ॥३५७॥

कल्पितो यस्य यो दण्डस्वपराधसं यत्नतः ।

पणानां ग्रहणं तु स्यात् तन्मूल्यं वाऽथ राजनि ॥३५८॥

यत्रोक्तो माषकैर्दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत् ।

कण्यलेशोक्तमेव स्यादुक्तदण्डविनिश्चयः ॥३५९॥

माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।

काकणो तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य च ॥

पञ्चमयां प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी ॥३६०॥

कार्षापणोऽस्तिका ज्ञेया स्तास्रतस्त्रस्तु धानकः ।

ते द्वादश सुवर्णास्तु दीनारश्चित्तकः स्मृतः ॥३६१॥

शुद्धिस्तु शास्त्रतत्त्वज्ञैश्चिकित्सा समुदाहृता ।

प्रायश्चित्तं च दण्डं च ताभ्यां सा द्विविधा स्मृता ॥३६२॥

अथ कृतनिवर्तनम् ।

उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा भावान्तरेण वा ।

यद्वत्तं यत्कृतं वाऽथ प्रमाणं नैव तज्जवेत् ॥३६३॥

अस्वतन्त्रकृतं कार्यं तस्य स्वामी निवर्तयेत् ।

न भर्ता विवदेतान्यो भीतोन्मत्तकृतादृते ॥३६४॥

न क्षेत्रगृहदासानां दानाधमनविक्रयाः ।

अस्वतन्त्रकृतास्त्रिंशं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥३६५॥

प्रमाणं सर्व एवेते पणानां क्रयविक्रये ।

यदि संव्यवहारं ते कुर्वन्तोप्यनुमोदिताः ॥३६६॥

क्षेत्रादीनां तथैव स्युः भ्राता भ्रातृसुतस्तुतः ।

निरुष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छता ॥३६७॥

(३७)

निःसृष्टार्थसु यो यस्मिन् तस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।
तन्नर्त्ता तत्कृतं कार्यं नान्यथा कर्त्तुमर्हति ॥३६८॥

पिता स्वतन्त्रः पित्रमात्रं भ्राता भ्रातृव्य एव च ।
कनिष्ठो वा ऽविभक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा ॥३६९॥

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।
विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥३७०॥

अथ निर्णये विशेष-विधिः ।

युक्तियुक्तान्तु कार्यं स्याद्दिव्यं यत्नं विवर्जितम् ।
धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा ॥३७१॥

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।
विरुद्धन्नियतं प्राहुस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥३७२॥

निर्णयन्तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेन पार्थिवः ।
व्यवहारस्वरित्वेण तदा तेनैव बाध्यते ॥३७३॥

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरितं कल्प्यते बुधैः ।
एवमत्र निरस्येत चरितं तु नृपाज्ञया ॥३७४॥

अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम् ।
अन्यथाबाधनं यच्च तच्च धर्मो विहन्यते ॥३७५॥

अथ पुनर्न्यायः ।

असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैरेवावधार्यते ।
तौरितः सोऽनुशिष्टसु साक्षिवाक्यात् प्रकीर्तितः ॥३७६॥

पुनर्न्यायः ।

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः ।
विचार्य तत्कृतं राजा कुकृतम् पुनरुचरेत् ॥३७७॥

अथाष्टादशपदनिरूपणम् :—

क्रयप्रोषितनिश्चितवन्धान्वाहितयाचितम् ।
वेश्यवृत्त्यर्पितं चैव सोऽर्थस्तूपनिधिः स्मृतः ॥३७८॥

आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्ति नास्तित्वमेव च ।
आभोगभुक्तिस्सीमा च षट् भूवादस्य हेतवः ॥३७९॥

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।
अभूतेर्वाऽयं भूतेर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥३८०॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तेर्देशकुलादीनामश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥३८१॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽयं तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥३८२॥

हुङ्कारः कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।
अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाक्पाक्यं तथोच्यते ॥३८३॥

योऽगुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधाग्निर्गुणैर्वा गुणज्ञताम् ।
अन्यसंज्ञानुयोगी वा वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥३८४॥

दूतोपचारयुक्तबेदवेलास्थानसंस्थितिः ।
कण्ठकेशाक्षलघाहः कर्णनासाकरादिषु ॥
एकस्त्वानासनाहाराः संप्रज्ञो नवधा स्मृतः ॥३८५॥

परस्त्रियाऽभिभाषितं तीर्त्तुं ऽरुण्ये गृहेऽपि वा ।
 नदीनां चैव संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥३८६॥
 उपकारक्रिया केशिः अशौ भूषणवाससाम् ।
 सहस्रट्पासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३८७॥
 स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
 परस्परस्वानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३८८॥

अथ ऋणादाने ऋणप्रतिदातृनिर्णयः ।

अनेकार्थाभियोगे च यावत् संसाधयेत् धनी ।
 साक्षिभि स्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥३८९॥
 पितृयभावे तु दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।
 चतुर्थेन यदादत्तं तस्मात् तच्च निवर्तयेत् ॥३९०॥
 विद्यमाने तु रोगार्ते स्वदेशात् प्रोषिते तथा ।
 विंशात् संवत्सरां देयमृणं पितृकृतं सुतैः ॥३९१॥
 व्याधितोऽप्यसृष्टानां तथा दोर्घप्रवासिनाम् ।
 ऋणमिवविधम् पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् ॥३९२॥
 एकच्छायाप्रविष्टानाम् दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
 प्रोषितस्तु सुतः सर्वम् पितृशर्णं मृतस्य च ॥३९३॥
 एकच्छायान्धितं सर्वं दद्यात्तु प्रोषिते सुतः ।
 मृते भर्त्तरि पितृशर्णं परर्णं न वृद्धस्यतिः ॥३९४॥
 यदृष्टम् दत्तशेषं वा देयं पैतामहस्तु तत् ।
 सदोषव्याकृतं पित्रा नैव देयमृणं क्वचित् ॥३९५॥

पित्रा दृष्टव्यं यत्तु क्रमायातम् पितामहात् ।

निर्दीर्घं नोद्धृतं पुत्रैर्देयं पौत्रैस्तुस्तुः ॥३८६॥

पैतामहस्तु यत् पुत्रैर्न दत्तं रोगिभिः स्थितैः ।

तत्स्यादेवम्बिधं पौत्रैर्देयम् पैतामहं समम् ॥३८७॥

पुत्रेणापि समं देयम् ऋणं सर्वत्र तु पैतृकम् ॥३८८॥

नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥३८९॥

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः ।

द्रविणार्हं च धुर्यं च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥४००॥

पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरित् ।

देयं तद्वनिने द्रव्यं मृते गृह्णंस्तु दाप्यते ॥४०१॥

कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।

उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतस्तु तत् ॥४०२॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्ये च यत्कृतम् ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यम् कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥४०३॥

प्रोषितस्वामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥४०४॥

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्मेतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यस्मात् यच्च स्वादनुवर्णितम् ॥४०५॥

देयं पुत्रकृतं तत्स्यात् यच्च स्वादनुवर्णितम् ।

कृत्वा संवादितं यच्च श्रुत्वा चैवानुचोदिम् ॥४०६॥

देयं भार्याकृतमृणं भर्ता पुत्रेण मातृकम् ।

भक्तस्वार्थे कृतं यत् स्वादभिधाय गते दिशम् ॥४०७॥

न च भार्योक्तमृणं केषचित् पत्युः प्रभवेत् ।

आपत्कृतादृते पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥४०८॥

भर्ता पुत्रेण वा साहं केवलेनात्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥४०९॥

मर्त्यकामेन वा भर्ता उक्ता देयमृणं त्वया ।

अप्रपञ्चापि सा दाप्या धनं यथाश्रितं स्त्रिया ॥४१०॥

निर्धनेरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।

यः स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि ॥४११॥

व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले(लो)वा यत्र दृश्यते ।

द्रव्यहृद्दाप्यते तत्र तस्याभावे पुरग्भिन्नत् ॥४१२॥

पूर्वं दद्यान्नयाहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।

योषिन्नाहः सुताभावे पुत्रो वात्यन्तनिर्धनः ॥४१३॥

अमतेनैव पुत्रस्य प्रधना यान्यमाश्रयेत् ।

पुत्रेणैवापहार्यं तद्धनं दुहितृभिर्विना ॥४१४॥

ऋणार्थमाहरेत्तन्तु न सुखार्थं कदाचन ।

अयुक्ते कारणे यस्मात् पितरौ तु न दापयेत् ॥४१५॥

या स्वपुत्रन्तु जह्यात् स्त्री समर्थमपि पुत्रिणी ।

आहृत्य स्त्रीधनं तत्र पित्रार्थं शोधयेन्मनुः ॥४१६॥

बालपुत्राधिकार्या च भर्तारं यान्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः ॥४१७॥

दीर्घप्रवासिनिर्बन्धुजडोन्मत्तादिलिङ्गिनाम् ।

जीवतामपि दातव्यं तत्स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥४१८॥

* पत्युः प्रभवेत् इति कृतिचन्द्रिकाधृत पाठः ।

* Sm. Ch. 402—406, 412.

V. R. 59—66.

उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भूत्वः स्त्री पशुर्वा जायते ऋषी ॥४१८॥

धार्योऽवरुहस्तृषिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावच्च दद्याद्देयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा ॥४२०॥

पीडनेनोपरोधेन साधयेदृषिकं धनी ।

कर्मणा व्यवहारेण सान्त्वेनादौ विभावितः ॥४२१॥

आददीतार्थमेवन्तु व्याजेनाचरितं च ।

राजानं स्वामिनं विप्रं सास्त्रेनैव प्रदापयेत् ॥

ऋक्थिनं सुहृदं वापि क्लृप्तेनैव प्रसाधयेत् ॥४२२॥

वणिजः कर्षकाञ्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दृष्टान् सम्प्रीय दापयेत् ॥४२३॥

विण्मूत्रसञ्ज्ञा(शङ्का)यस्य स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्टतो बानुगन्तव्यं निबन्धं वा समुत्सृजेत् ॥४२४॥

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यश्च दिने दिने ।

आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥४२५॥

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत् ।

स चारके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वावेद्य रक्षितः ॥४२६॥

न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः ।

सोऽनिरुद्धः प्रमोक्तव्यो निरुद्धः शपथेन वा ॥४२७॥

धनदानासङ्गं(बु)वध्वा स्वाधौनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तो बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते ॥

कर्षकान् क्षत्रविट्शूद्रान् समहीनांश्च दापयेत् ॥४२८॥

यदि श्लादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणाम्मुषेत चर्षिकः ॥४२९॥

आह्वं स्वादिगुणं द्रव्यं प्रयुक्तं प्रणिना सदा ।

समेत चेन्न द्विगुणं पुनर्वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥४३०॥

पौड्येत्तु धनौ यत्र ऋषिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात् स ङीयेत तत्समं चाप्रयाहमम् ॥४३१॥

पितृणां सुनुभिर्जातेर्दानेनैवाधमाह्वणात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥४३२॥

अप्राप्तव्यवहारयेत् स्वतन्त्रोऽपौह नर्णभाक् ।

ऋणमाप्नीयवत् पितरं पुत्रैर्देयं विभावितम् ॥४३३॥

अथ ऋणसमवाये दुस्साधाधमर्णविधिः ।

नामार्णसमवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं रात्रः स्यात् श्रोत्रियादनु ॥४३४॥

एकाहं लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्वृणं समम् ।

अद्वयं लक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥४३५॥

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥४३६॥

अथ पुत्रैर्देयानि ।

सौराष्ट्रिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रैर्न दापयेत् ॥४३७॥

लिखितं सुक्तकं वापि देयं यत् प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै तत्र विद्यात् कामकृतं नृणाम् ॥४३८॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं यत् विद्यात् क्रोधकरं तु तत् ॥४३९॥

अथ वृद्धिः ।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रयच्छेत् किञ्चिदुद्धृतम् ।
दाता न लभते तत् तैभ्यो दत्तस्तु यन्न*वेत् ॥४४०॥
ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या तु सा कारिता ।
अन्यथाकारिता वृद्धिर्दातव्या न कथञ्चन ॥४४१॥
आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पिता ।
प्रयोगो यत्र चेवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥४४२॥
एकान्तेनैव वृद्धिं तु शोधयेद्यत्र चर्णिकम् ।
प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥४४३॥

अथाकृतवृद्धिः ।

कृत्वोच्चारमदत्त्वा यो याचितश्च दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥४४४॥
पण्यं गृह्णीत्वा यो मूल्यमदत्त्वेव दिशं व्रजेत् ।
ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥४४५॥
यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥४४६॥

परमवृद्धिः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च ॥४४७॥

* यद्यसु इति विवादरवाकरे।

* Sm. Ch. 821, 860—866

तैलानाम् चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिणाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥४४८॥

वृद्धिनिषेधः ।

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितं क्वचित् ।
तत्स्वतोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥४४९॥
निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानमदत्तं चेद् वर्धते पञ्चकं शतम् ॥४५०॥
प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावच्च प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥४५१॥
चर्मशस्यासवप्युतपण्यमूल्येषु सर्वदा ।
स्त्रीशुल्के च न वृद्धिः स्वात् प्रातिभाष्यागतेषु च ॥४५२॥

अथ आधिः ।

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यः वृद्धिं वा लभते न सः ॥४५३॥
बलादकामं यत्राधिमनिस्तृष्टं प्रवेशयेत् ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वमाधाता चाधिमाप्नुयात् ॥४५४॥
यश्चाधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन कर्मभिः ।
पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥४५५॥
न च धनिकदोषेण निष्यतेहा म्रियेत वा ।
आधिमन्यं स दाप्यः स्वादृणांमुष्येत नर्णिकः ॥४५६॥

आधीकृतम् यत्किञ्चिद्विमृष्टं देवराजतः ।
 तद्वृणुं सोदयं दाप्यो धनिनामधमर्षकः ॥४५७॥
 आधिमिकं हयोर्यत्र कुर्यात् का प्रतिपद भवेत् ।
 हयोः पूर्वतरं आह्वमाधाता चौरदण्डभाक् ॥४५८॥
 आधिं दुष्टेन लिख्येन भुङ्क्ते यमृषिकाह्नो ।
 नृपो दमं दापयित्वा आधिस्थं विनाशयेत् ॥४५९॥

अथाधिसिद्धिः ।

मर्यादाचिह्नितं क्षेत्रं ग्रामं वापि यदा भवेत् ।
 ग्रामादयश्च लिख्यन्ते तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६०॥
 आधाता यच्च न स्यात् धनो बन्धं निवेदयेत् ।
 राज्ञे ततः समाख्यातो विक्रीय इति धारणा ॥४६१॥
 सवृद्धिकं गृह्येत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ॥४६२॥

अथ प्रतिभू-विधिः ।

दर्शनप्रतिभूयंश्च देशे काले च दर्शयेत् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तच्च मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥४६३॥
 दानोपस्थान-विश्वास-विवाद-शपथाय च ।
 लम्बकं दापयेद्देयं यथायोगं विपर्यये ॥४६४॥
 नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तच्च मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥४६५॥

काले प्रतीते प्रतिमूर्त्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् प्रेते चैव विधिः स्मृतः ॥४६६॥

यस्यार्थे येन बहसं विधिनाभ्यर्क्षितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूयस्समाप्नुयात् ॥४६७॥

गृहीत्वा बन्धकं यस्तु दर्शनप्रतिभूः स्थितः ।

विभाव्यो वादिना तत्र दाप्यस्स्यात् तत्सुतोऽप्युच्यते ॥४६८॥

प्रातिभाष्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्कचित् ।

पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ॥४६९॥

प्रातिभाष्यं तु यो दद्यात् पौष्टितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात् परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धमर्हति ॥४७०॥

सम्पत्तिः स्त्री पशुचैव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसस्याष्टगुणं स्मृतः ॥४७१॥

अथ निक्षेपः ।

क्रयः प्रोषितनिक्षिप्तो बन्धान्वाहितयाचितम् ।

वैश्यवृक्षपितृचैव सोऽर्थस्तूपनिधिः स्मृतः ॥४७२॥

अनुमार्गेण कार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्तरम् ।

दद्यात्स्वमिति यो दत्तः स इदानीमाधिष्यते ॥४७३॥

निक्षिप्तं यस्तु यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पातयेत् ।

देवराजकृतादग्नौ विनाशस्तस्य कीर्त्यते ॥४७४॥

अराजदेवकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुस्तत्र भाष्येन दातुर्मष्टं तदुच्यते ॥४७५॥

ज्ञात्वा ब्रह्मविद्योगन्तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥४७६॥

ग्राहकस्य हि यद्दोषाग्रष्टन्तु ग्राहकस्य तत् ।

तस्मिन्नष्टे ह्येते वापि ग्रहीता मूल्यमाहरेत् ॥४७७॥

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत क्रियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो देवराजकृतादिना ॥४७८॥

सर्व्वेषूपनिधिष्वेते विधयः परिकीर्तिताः ॥४७९॥

यो याचितकमादाय न दद्यात् प्रतियाचितः ।

स निगृह्य बलाहाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥४८०॥

यदि तत्कार्यसुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्धं कृते तस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यते ॥४८१॥

याचितानन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।

तस्मिन्नष्टे ग्रहीता तु प्रतिदाप्यः सदा भवेत् ॥४८२॥

याच्यमानो न दद्याद्दाप्यस्तत्सोदयं भवेत् ।

प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ॥४८३॥

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते वै स्वकाले तु दाप्यस्तर्धकृतेऽपि तत् ॥४८४॥

ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनस्तु वर्जयेत् ।

कालहीनेऽददद्दण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते ॥४८५॥

यैश्चसंस्क्रियते न्यासो दिवसे परनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवकृतेऽपि तम् ॥४८६॥

स्वपेमापि च यत्कर्म्म नष्टञ्चेद्भूतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः ॥४८७॥

न्यासदोषादिनाशः स्याच्छिल्पि न स्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पितदोषात् संस्कारार्थं यदर्पितम् ॥४८८॥

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तु ॥४८८॥

भक्षिते सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्रूपं प्रदाप्यं स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥४८९॥

अथास्वामिविक्रयः ।

अस्वामिविक्रयं दानमाधिस्र विनिवृत्तयेत् ॥४८१॥(१)

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातभिः सह ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अलेख्येऽसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ॥४८३॥(?)

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालस्तु देयो योजनसंख्यया ॥४८२॥

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेण्मूलमेवासी न क्रयेण प्रयोजनम् ॥४८३॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ॥४८४॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

विशोधितं क्रये राज्ञे वक्तव्यः स न किञ्चन ॥४८५॥

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः ॥४८७॥

नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातभिः स्वकम् ।

अदत्तव्यक्तविक्रीः कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥४८८॥

यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दण्डमर्हति ॥४८९॥

वचिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुत्रैः ।

अविज्ञाताभ्याल्लेता विक्रेता यत्र वा षटः ॥५००॥

स्वामी दत्त्वाऽर्धमूष्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् ।

अर्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्नाद्यवधारतः ॥५०१॥

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।

एतद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥५०२॥

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमोदयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥५०३॥ *

अथ सम्भूयसमुत्थानम् ।

शिक्षकाभिन्नकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥५०४॥

परराष्ट्रादनं यस्याचौरैः स्वाम्यान्नया हृतम् ।

राष्ट्रे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥५०५॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽशांस्ततो हरेत् ।

शूरोऽशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शिष्टास्त्वेकैकमेव च ॥५०६॥

तेषां चेत् प्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं तस्य कार्या समा क्रिया ॥५०७॥

वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांश्च कर्तृणां सर्वेषामेष निर्णयः ॥५०८॥ †

अथ दत्ताप्रदानिकम् ।

विक्रयश्चैव दानश्च न नेयाः स्मुरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥५०९॥

* Sm. Ch. p. 499—508 . V. R.—101--8.

V. M. 874--81.

† Many Slokas seem to be missing. The subject is treated more fully in
Ishaspati and Nārada. Sm. Ch. p. 438—441, V. R. 114,—126, V. M. 891—899.

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्वायरे समाः ।
 एकोऽप्यनोशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥५१०॥
 आपत्काले प्रकर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।
 अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिर्णयः ॥५११॥
 सर्व्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।
 यद्रव्यं तत्स्वकं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥५१२॥
 स्वेच्छया तु प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय अतिप्रहम् ।
 न दद्यादणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५१३॥
 स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥५१४॥
 अविज्ञातोपलब्धार्थं दानं यत्र निरूपितम् ।
 उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता ॥५१५॥
 भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनम् ।
 अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारतः ॥५१६॥
 प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः ।
 सर्व्वस्वं तस्य दास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥५१७॥
 कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तक्रीबोन्नतप्रमोहितैः ।
 व्यत्यासाच्च परोहासाद्यदत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥५१८॥
 या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात् प्रतिश्रुता ।
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया सा कथञ्चन ॥५१९॥
 तथा प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यः स तां वञ्चात् ।
 दण्डश्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः ॥५२०॥
 स्तेनसाहसिकोदृक्तपारजायिकशंसनात् ।
 दर्शनादृक्तनष्टस्य तथासत्यप्रवर्त्तनात् ॥५२१॥
 प्राप्तमेतेषु यत्किञ्चित्तदुत्कोचाख्यमुच्यते ।
 न दाता तत्र दण्ड्यः स्वात् मध्यस्थश्चैव दण्डभाक् ॥५२२॥

अथ दासकर्मकरांदयः ।

विण्मूत्रोन्मार्जनञ्चैव नग्नत्वपरिमर्दनम् ।
 प्रायो दासीसुताः कुर्युर्गंगादिग्रहणञ्च यत् ॥५२३॥
 दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तत्र प्रभुः स्मृतः ।
 प्रकाशं विक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति ॥५२४॥
 स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः ।
 त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रे न विद्यते ॥५२५॥
 दासेनोढा त्वदासी या साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् ।
 यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यथा ॥५२६॥
 वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
 राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ॥५२७॥
 वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद् दासता स्मृता ॥५२८॥
 समवर्णेऽपि विप्रन्तु दासत्वं नैव कारयेत् ।
 शीलाध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्मकामतः ॥५२९॥
 तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ।
 ब्राह्मणस्य हि दासत्वानृपतेजो विहन्यते ॥५३०॥
 क्षत्रविट्शूद्रधर्मस्तु समवर्णे कदाचन ।
 कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न ब्रह्मस्यतिः ॥५३१॥
 प्रवज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥
 निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविड्भृगुः ॥५३२॥
 आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रोणीयात्तथैव च ।
 राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते ॥५३३॥
 कामात् संनितां यच्च दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियम् ।
 संक्रामयेत्तथान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत् ॥५३४॥

खदासा यत् सङ्गच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।

अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी साग्वया तु सा ॥५३५॥

बालधात्रीमदासीश्च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५३६॥

विक्रोशमानां यो भुक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।

अनापदिस्थः शक्तः सम्प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥५३७॥

[शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्म्मकृतम् ।

एते कर्म्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजातयः ॥*

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ॥]

यस्तु न ग्राहयेत् शिल्पं कर्म्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्त्तते ॥५३८॥ †

अथ वेतनस्यानपाक्रिया ।

कर्मारम्भस्तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन्दण्डमर्हति ॥५३९॥

यथा च पथि तद्गण्डमासिध्येत क्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतो लभते भृतिम् ॥५४०॥

त्यजेत्पथिसहायं यः आन्तं रोगार्त्तमेव वा ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे च ग्रहमपालयन् ॥

विघ्नयन्वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणं स्मृतम् ॥५४१॥

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावदाप्यस्तु भाटकम् ॥५४२॥ ‡

* Some slokas seem to be lost ; these occur in Nārada.

† V. R. p. 154—55, Sm. Ch. p. 457

‡ V. R. p. 160—68; V. M. p. 419—21, Sm. Ch. p. 478—8

हस्त्यश्वगोचरोद्गादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
नार्पयेत्तत्तत्तत्तः संस्थावहायः स भाटवान् ॥५४३॥ *

अथ संविद्यतिक्रमः ।

समूहा(हि)नान्तु यो धर्मस्तेषां धर्मेन ते सदा ।
प्रकुर्युः सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः ॥५४४॥
अविरोधेन धर्मस्य निर्गतं राजशासनम् ।
तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यं तु नृपाज्ञया ॥५४५॥
युक्तियुक्तश्च यो हन्याद् वक्तुर्योऽनवकाशदः ।
अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५४६॥
राज्ञा प्रवर्तितान्धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
ग्राह्यः स पापो दण्डग्रस्त कोपयन् राजशासनम् ॥५४७॥
साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः ।
उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्यैवं नृपैर्भृगुः ॥५४८॥
एकपात्रेऽथ पट्क्ता वा सम्भोक्ता येन यो भवेत् ।
अकुर्वन्स्तत्तथा दण्डग्रस्तस्य दोषमदर्शयन् ॥५४९॥
गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वणं भक्षितं भवेत् ।
आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्ववेत् ॥५५०॥
† गणानां त्रेणिवर्गाणां गताः सूर्ये तु मध्यताम् ।
प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एव ते ॥५५१॥
तथैव भोज्यवैभाव्ययानधर्मक्रियासु च ।
समूहस्योऽंशभागी स्यात्प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु ॥५५२॥ ‡

* Sm. Ch. p. 479.;

V. M. p. 420;

V. R. p. 168—9

† गणिनां त्रिणिवर्गाणामिति स्थितिचन्द्रिकादृतपाठः ।

‡ V. R. p. 179—188;

Sm. Ch. p. 525—533

नानापीरसमूहसु नैगमसु प्रकीर्तिताः ।

नानायुधधरव्राताः समवेताः प्रकीर्तिताः ॥५५३॥

समूहो वणिजादीनां पूगः सम्परिकीर्तितः ।

प्रव्रज्यावसिता ये तु पाषण्डाः परिकीर्तिताः ॥५५४॥

ब्राह्मणानां * समूहसु गणः सम्परिकीर्तितः ।

शिल्पोपजीविनो ये तु शिल्पिनः परिकीर्तिताः ॥५५५॥

पार्श्वतसौगतानाम् समूहः सङ्ग उच्यते ।

चाण्डालखपचादीनां समूहो गुल्म उच्यते ॥५५६॥

गणपाषण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेण्यस्तथा ।

समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते वृद्धगतिः ॥५५७॥

चातुर्दश्यस्य या स्मृतिरसजात्यादिसम्भवा ।

तस्या धर्माः समुद्दिष्टाः जातिः सा परिकीर्तिताः ॥५५८॥ †

अथ विक्रीयासम्प्रदानं क्रीत्वानुशयश्च ।

क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागस्तु दत्त्वा स्रं द्रव्यमाप्नुयात् ॥५५९॥

अप्राप्तेऽर्थे क्रियाकारि (ले) कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मो दशाहस्तु परतोऽनुशयो न तु ॥५६०॥

क्रीत्वा वानुशयात्पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् ॥५६१॥ ‡

* कुलानां समूहसु इति श्रुतिचन्द्रिकावृत्तपाठः ।

V. R. p. 668 ;

Sm. Ch. pp. 40, 524

V. R. p. 191—192,

Sm. Ch. 511

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रायो हस्तमुपागते ।

षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्वजेद्भृगुः(बुधः) ॥५६२॥

भूमेर्दशाहोनुशयः केतुर्विकेतुरेव च ।

* * * * * ॥५६३॥

अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पञ्चादिभावितम् ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥५६४॥ *

अथ सौमाविवादः ।

आधिक्यं न्यूनता चास्ते अस्तिनास्तित्वमेव च ।

अभोगे (आभोग)भुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥५६५॥

तस्मिन् भोगः प्रयोक्तव्यः स च साक्षिषु तिष्ठति ।

लेख्यारुढश्चेतरश्च साक्षी मार्गद्वयान्वितः ॥५६६॥

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः ।

स्यावरे षट्प्रकारेऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥५६७॥

क्षेत्रवासुतडागेषु कूपोपवनसेतुषु ।

द्वयोर्विवादे सामन्तः प्रत्ययः सर्ववस्तुषु ॥५६८॥

सोमान्तभावात्† सामन्तैः कुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसौमासु च तथा तत्त्वं नगरदेशयोः ॥५६९॥

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तेषु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥५७०॥

संसक्तसक्तदुष्टेषु सत्संसक्ताः प्रकौर्तिता ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥५७१॥

त्वज्ज्ञा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ।

समीक्ष्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥५७२॥ ‡

* V. R. p, 197—9,

Sm, Ch, p, 512—13

† सामन्तभावे इति पाठान्तरम् ।

‡ V, R, p, 201—203.

Sm, Ch, p, 540—45

(५७)

सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।

द्विगुणास्तूत्तरा त्रेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥५७३॥

बह्वर्णान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥५७४॥

अज्ञानेन हि * मुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं यदि ।

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ॥

कीर्तिते यदि भेदः स्वात् दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥५७५॥

संसक्तास्त्वथ सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसक्तान्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः ॥५७६॥

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य च ॥५७७॥

ये तत्र सर्वसामन्ताः † पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः सम्प्रकीर्तिताः ॥५७८॥

निष्पाद्यमानं येर्दृष्टं तत्कार्यं त्रिगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वावृद्धास्ते वृद्धाः परिकीर्तिताः ॥५७९॥

उपश्रवणसम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते प्रकीर्तिताः ॥५८०॥

सामन्तानुमता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता ।

भयवर्जितभूपेन सर्वाभावे स्वयंज्ञता ॥५८१॥

सीमाचङ्क्रमणे क्रोशे पदस्यर्शे तथैव तु ।

त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजकमिष्यते ॥

वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत् ॥५८२॥

* नाज्ञानेन हीति पाठान्तरं ।

† पूर्वसामन्ताः ।

(५८)

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।
गृहप्रासादावसथक्षेत्रदेवगृहेषु च
[सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सोमासन्धिविनिर्णयः ॥] ॥५८३॥

अथ गृहादिविवादः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपधारयेत् ।
प्रणालीं गृहवास्तुष्व पौड्यन्दण्डभागभवेत् ॥५८४॥
विण्मूत्रोदकचक्रञ्च(वप्रं) वक्लिष्वभ्रनिवेशनम् ।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुष्यान्निवेशयेत् ॥५८५॥
निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।
दृष्टिप्राप्तं प्रणालीञ्च न कुर्यात् परवेशमसु ॥५८६॥
वक्षःस्थानं वक्लिचयं गत्तोच्छिष्टांश्चैव न ।
अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कदाचन ॥५८७॥ *

अथ राजमार्गादयः ।

सर्वजनपदा † येन प्रयान्ति सचतुष्पदाः ।
अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥५८८॥
न तत्र रोपयेत्किञ्चिन्नोपहन्यात्तु केनचित् ।
गुर्वाचार्यनृपादीनां मार्गादानात्तु दण्डभाक् ॥५८९॥
यस्तत्र सङ्करश्चभ्रान्त्वक्षारोपणमेव च ।
कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः ॥५९०॥

(५८)

तडागोद्यानतौर्यानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥५८१॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

धान्यानि वापनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५८२॥

सौमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च सञ्जातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥५८३॥

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनं तु विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता ॥५८४॥

अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥५८५॥

व्ययं * स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तत्कृतं लभते व्ययम् † ॥५८६॥

अथ कृष्टाकृष्टे विशेषविधिः ।

अशक्तितो न दद्याच्चेत्खिलार्थे यत्कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहोनन्तु कर्षकः (फल) कर्षमाप्नुयात् ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् ‡ ॥५८७॥

अथ शस्यरक्षा घातश्च ।

अजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं महत् ।

दुःखेन हि निवार्यते लब्धास्वादरसा मृगाः ॥५८८॥

दापयेत्पणपादं गां द्वौ पादौ महिषीं तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकोर्त्तितः ॥५८९॥

अधमोत्तममध्यानां पशूनाञ्चैव ताडने ।

स्वामी तु विवदेद्यत्र तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥६००॥

* देयमिति पाठान्तरम् ।

Kātyāyana quoted in Kalpataru.—see V. R. p. 227

† Sm. Ch. p. 551—60

V. M. p. 463—70

V. R. p. 220—25

‡ Sm. Ch. p. 560

V. M. p. 470

V. R. p. 227

क्षेत्रारामविवीतेषु गृहेषु पशुवादिषु ।

अहसं तन्प्रविष्टानां ताडनञ्च वृहस्पतिः * ॥६०१॥

अथ वाक्पारुष्यम् ।

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः(ङ्गैः) परमाक्षिपति क्वचित् ।

अभूतैरथ भूतैर्वी निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा (बुधैः) ॥६०२॥

न्यक्नावगूरणं ‡ वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानाञ्च अस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥६०३॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरो च या ।

जातिभ्रंशकरो या च तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥६०४॥

हुङ्कारः कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।

अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाक्पारुष्यं तथोच्यते ॥६०४॥

योऽगुणान् कीर्त्तयेद्दोषान्निर्गुणे वा गुणज्ञताम् ।

अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥६०५॥

अदुष्टस्यैव यो दोषान् कीर्त्तयेद्दोषकारणात् ।

अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥६०६॥

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्हं तस्य कल्पयेत् ॥६०७॥

यत्र स्वात्परिहारा(सा १)र्थं पतितस्तेनकीर्त्तनम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥६०८॥

अन्यथा तुल्यदोषः स्वान्विध्योक्ती तूत्तमः स्मृतः ।

महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ॥६०९॥

* Sm. Ch, p, 487—94

‡ न्यक्नावकरणमिति— स्मृतिचन्द्रिकावीरनिबोधयधृतः पाठः ।

अतथ्यं आबिहं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ।

अनृताख्यानशीलानां जिज्ञाच्छेदो विशेषमम् * ॥६१०॥

अथ दण्डपारुष्यम् ।

उद्गुरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु सजातिषु ॥६११॥

छर्हि मूत्रपुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्यात् मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥६१२॥

कर्णौष्ठघ्राणनासाक्षिजिह्वाश्लिग्रकरस्य तु ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥६१३॥

वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्यो दण्डो गद्याक्रमम् ॥६१४॥

वाग्दण्डस्ताडनञ्चैव येषूक्तमपकारिषु ।

हृतं भगवन्तुदाप्यास्ते शोध्यं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥६१५॥

देहेन्द्रियविनाशे तु यथादण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पीडकैः ॥

समुत्थानव्ययश्चासौ दद्यादावणरोपणम् ॥६१६॥

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेदण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिज्ञातं तत्र दिव्यश्चापि नियोजयेत् ॥६१७॥

आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः ॥६१८॥

अस्पृश्यधूर्तदासानां ज्ञेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्बप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥६१९॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा महत्तरं दुःखं दण्डं कुर्याद्यथा तथा ॥६२०॥

त्रिपणोद्वादशपणो घाते तु पञ्चपक्षिणाम् ।
 सर्पमार्जारमकुलखशूकरवधे नृणाम् ॥६२१॥
 गोकुमारीं देवपशुमन्त्राणं वृषभं तथा ।
 बाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं दमम् ॥६२२॥
 श्रान्तान्क्षुधातांस्तृषितानकाले बाहयेत्तु यः ।
 खरगोमहिषोद्गादोन्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६२३॥
 प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपन्तु दापयेत् ।
 तस्यानुरूपं मूल्यं वा दाप्य इत्यब्रवौष्मनुः ॥६२४॥
 वनस्पतीनां सर्पामुपरोधो यथा यथा ।
 तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥६२५॥
 हेत्वादिभिर्नपश्येच्चेत् दण्डपारुष्यकारणं ।
 तदा साक्षिक्ततन्त्रं दिव्यं चापि नियोजयेत् * ॥६२६॥

अथ स्तेनसाहसिकादीनां दण्डः ।

सान्धयस्तु प्रहारो यः प्रसह्य हरणञ्च यत् ।
 साहसन्तु भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिष्कवः ॥६२७॥
 तुलामानप्रतिमानप्रतिरूपकलक्षितैः ।
 चरन्नलक्षितैर्वापि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६२८॥
 कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
 त्रयङ्गुहीनाश्च कर्तव्या दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥६२९॥
 मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातो जातिकरणे विज्ञेयोऽष्टगुणो दमः ॥६३०॥
 समुद्रपरिवर्त्तश्च सारभाण्डश्च कृत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥६३१॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विगुणे द्विशतो दण्डो मूल्यवद्भौ च बुद्धिमान् ॥६३२॥

येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्कारः ।

क्षिन्द्यात्तत्तु नृपस्तस्य न करोति यथा पुनः ॥६३३॥

मानवाः सद्य एवाहुः सहोढानां प्रवासनम् !

गौतमानामनिष्टं यन्प्राण्यच्छेदाद्विगर्हितम् ॥६३४॥

सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।

संगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥६३५॥

अयःसन्दानगुप्ताश्च मन्दभक्ता बलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृत्योरिति कौशिकः ॥६३६॥

परदेशोद्धृतं धनं स्वदेशे यः समाहरेत् ।

गृह्णीत्वा तस्य तद्रव्यं अदण्डं तं विसर्जयेत् ॥६३७॥

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं भुवि ।

चौरिण वा परिक्षिप्तं लोप्यं यत्नात् परीक्षयेत् ॥६३८॥

अचौराहापितं द्रव्यं चौरान्वेषणतत्परैः ।

उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥६३९॥

क्रेतारस्यैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥६४०॥

क्षतं भङ्गीपमर्हो वा कूर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहुतः ॥६४१॥

हरेन्निन्द्याद्दृष्ट्वापि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृह्येव यो भिन्द्यात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६४२॥

प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तथा ।

बध्नीयादन्धसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६४३॥

(६४)

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य तु वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥६४४॥

प्रतिरूपस्य कर्त्तारः प्रेक्षणाः प्रकराश्च ये ।

राजार्यमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्विबिधं वधम् ॥६४५॥

प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वापि कूटया ।

कार्यन्तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥६४६॥

एकस्त्रेहृदयो हृन्त्युः संरुद्धापुरुषंनराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

व्यापादनेन तत्कारो वधं चित्रमवाप्नुयात् ॥६४७॥

आरम्भकृत्तदायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ॥६४८॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्धिनाशप्रवर्त्तकः ।

उपेक्षाकार्ग्युक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥६४९॥

अनिषेधाक्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपश्च दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥६५०॥

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् * ॥६५१॥

अथ स्तेनालाभे हृतदानम् ।

गृहेषु मुषितं राजा चौरग्राह्यांस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान्द्यदि चोरो न लभ्यते ॥६५२॥

* V, R, p, 295—340, 888—75

V, M, p, 501—504 ; also p, 712

Sm. Ch. p, 722 to 735

ग्रामान्तरिषु ज्ञानं कृत्वा कामाभ्यर्चनं प्रदाययेत् ।
विजिघ्रसे सावित्रिणा देवं चौरपुत्राणां त्वदीयस्य ॥६५३॥

सदेवे वक्ष्ये वा किञ्चित् ज्ञानं देवं नृपेभ्य तव ।
वृद्धीयात्सम्पत्तं नष्टं प्राप्तमप्येष पार्थिवः ॥६५४॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन कष्टं प्रतिपादयेत् ।
तदधावेऽपि मूर्खं खादन्वया किञ्चित्पुनः ॥६५५॥

सन्धे च चौरि यदि च मोक्षदीक्षायां कथ्यते ।
दद्यात्समवया चौरं दाषयेद्वा यथेच्छतः ॥६५६॥*

अथ संग्रहणम् ।

† भूतोपचारयुक्तसेदवेलास्थानसङ्गतः ।

काण्ठकेशाम्बरयाही कर्णनासाकरादिषु ॥६५७॥

हस्तस्त्राणासनाहारः संप्रहो सुनिमिः स्मृतः ।

न चाक्षोऽन्यथाकारी चाक्षतो दण्डमर्हसि ॥६५८॥

गर्भपातो नष्टानाश्च च दर्शनं मर्मधारणम् ।

धारणं धरवक्ष्याम्यमलङ्काराद्युपस्य च ॥६५९॥

गन्धमाख्याम्बरैश्चैव लेख्यसंश्लेषणैरपि ।

एभिश्चिह्नैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररतास्त्रियः ॥६६०॥

ग्राह्यं सर्वमेव खादारभ्यकरणं हि तत् ।

यथात्कुकार्यसंसर्गाद्गृहं संग्रहणं निरुः ॥६६१॥

यानि कर्माणि भिन्नानि पुमान्ये कुर्वते क्वचित् ।

आदत्तास्तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥६६२॥

* दूतोपचार इति पाठान्वयः ।

† V. R. p. 348—45.

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामसाधके ।
 तत्तत्स्माद्गृहणं तस्य प्राप्तङ्गुहणं ह्यतः ॥६६३॥
 परस्त्रियाऽभिभाषेत तीर्थेऽरण्ये गृहेऽपि वा ।
 नदीनां चैव सन्नेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥६६४॥
 उपकारक्रियाकेलिः सशो भूषणवाससाम् ।
 सहस्रद्वारासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६६५॥
 स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६६६॥*

अथाभिगमदण्डः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः (कृतोपभोगः) स्यात्प्रसङ्ग्यं पुंशो यदा ।
 वधस्तत्र प्रवर्त्तत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥६६७॥
 सर्वेषु चापराधेषु पुंसो ह्यर्थदमस्तथा ।
 तदधं योषितो दद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकत्तनम् ॥६६८॥
 नास्वतन्त्राः (न स्वतन्त्राः) स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराध्यते ।
 प्रभुणा शासनीयास्ताः राजा तु पुंश्वं नयेत् ॥६६९॥
 प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।
 तावत्ता वन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥६७०॥
 कामार्त्ता स्त्रैरिणी या तु स्वयमेव प्रकाशयेत् ।
 राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसन्तिधौ ॥६७१॥†

* Sm. Oh. p. 18 V. R. p. 382—83.

† V. R. p. 389—405. V, M, p. 504—507.

अथ स्त्रीधर्मतरङ्गे स्त्रीरक्षा ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।
 कारयेत्तद्वहुत्वञ्चेज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥६७२॥
 या वा स्वाक्षीरसूरासामाश्वासम्पादिनी प्रिया ।
 दद्यात् प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥६७३॥
 दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठं स्वशक्तिः ।
 विभज्य सङ्गं वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाव्यवत् ॥६७४॥
 स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्ययव द्विजन्मनाम् ।
 नहि स्वल्पेन तपसा भर्ता तुष्यति योषिताम् ॥६७४॥
 पत्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योन्निविनीतया ।
 सौभाग्यवदवैधव्यकाम्यया भर्तृभक्तया ॥६७६॥
 भर्तुरादेशवर्तिन्या योषया बहुभिर्भृतैः ।
 अग्निः शुश्रूषितो यत्र सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात् ॥६७७॥
 पतिशुश्रूषयैव स्त्री सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 दिवं पुनरिहायाता सुखानां सा निधिर्भवेत् ॥६७७॥
 पतिमुज्ज्वलं मोहात्क्षी कं कं न नरकं व्रजेत् ।
 जज्ञानानुपतां प्राप्य किं किं दुःखं न विन्दति ॥६७८॥
 मृते भर्तृरि या साध्वी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 साऽदन्वतीसमाचारा ब्रह्मलोके महीयते ॥६८०॥*

अथ स्त्रीधर्मो^{*} नियोगः परपूर्वाविधिश्च ।

नियोगात्पावनं कुर्याद्यथोक्तं तद्विशुद्धये ।
 द्विजस्य स्त्रीषु धर्मोऽयं शुद्रस्यैके तदान्वयः ॥६८१॥
 सुखार्थं या प्रवृत्ता स्त्री न भर्तुः सुतकाम्यया ।
 पुत्रस्तु जनयेदेव निन्द्या पापा च सा स्मृता ॥६८२॥
 भर्तृगोत्रं समुत्सृज्य नारी यद्यन्यमाश्रिता ।
 निन्द्यैव सा स्मृता लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥६८३॥
 परपूर्वाश्रिता यत्र तत्र स्वाश्रयितः प्रभुः ।
 क्रमादृते तु धर्मोऽयं लब्धा वा स्वामिनो भवेत् ॥६८४॥
 निरोद्धव्या तु ताद्या च परपूर्वापराधतः ।
 अक्षमाश्चानवेक्षन्तीं ताडयन् दण्डमर्हति ॥६८५॥
 चौरहस्ताक्षदीवेगाहुर्भिच्छाद्देशविप्लवात् ।
 निस्तार्य वापि कान्ताराज्ज्वा त्यक्ता क्रमागता ॥६८६॥
 आसां भोगे न दोषः स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ।
 स्वामिदत्तान्तु गृह्णीयादेषा चेन्न ततोऽन्यथा ॥६८७॥
 दीयमानमथाज्जानं या नारी नानुमोदते ।
 न सा देया न सा शास्त्रा विधिरेव स्मृतो गुरुः ॥६८८॥
 न चोत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च ।
 ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्क्रयेण प्रमीलयेत् ॥६८९॥*

अथ दायविभागः ।

सकलं द्रव्यजातं यद्वागेर्गृह्णन्ति तत्समैः ।
 पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्यं उच्यते ॥६९०॥†

* V. R. p. 449—54.

† Sm. Ch. D. 806 & 818. V. M. D. 571.

अथाब्रह्मविभागः ।

प्रच्छादितस्तु यद्येन पुनरागत्य तत्सखम् ।
भर्जेरन् भ्रातृभिः सार्धमभावे तु पितुः सुताः ॥६८७॥
अन्योन्यापहतं यच्च दुर्विभक्तं च वदन्ति ।
पद्यात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुणः ॥६८८॥
विभज्येयं सत्प्राप्तं धनं तस्यैव तद्वैद्यम् ।
हन्तं नष्टञ्च यज्ञस्य प्रागुक्तञ्च पुनर्भजेत् ॥६८९॥

* Sm. Ch. p. 647—651. V. B. p. 482—498,
V. M. p. 554, 566, 573, 646, D. B. Sec. 44.

बन्धुनापहृतं द्रव्यं बलाच्चैव प्रदापयेत् ।
बन्धूनामविभक्तानां भोगच्चैव प्रदापयेत् ॥७००॥*

अथाप्राप्तव्यवहारादीनां धनरक्षणम् ।

अप्राप्तव्यवहाराणां च धनं व्ययवर्जितम् ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च ॥७०१॥
प्रोषितस्य तु यो भागो रक्षेयुः सर्व एव तम् ।
बालपुत्रे मृते रिक्तं रक्ष्यं तत्तु स्वबन्धुभिः ॥
योगण्डा परतस्तन्तु विभजेरन् यथांशतः ॥७०२॥†

अथ क्षेत्रजादीनां विभागे विशेषविधिः ।

उत्पन्ने त्वोरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।
सवर्णास्त्वसवर्णास्तु आसाच्छादनभागिनः ॥७०३॥
क्षेत्रिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे प्रजायते ।
तदपत्यं तयोरेव बीजक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥७०४॥
क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः ।
तस्येह भागिनौ तौ तु न फलं हि विनैकतः ॥७०५॥
क्षौवं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।
तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥७०६॥‡

* * * * *

अथ संसृष्टविभागः ।

संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक्स्थिताः ।
अभावेऽंशहराः क्षेया निर्वीजान्योन्यभागिनः ॥७०७॥ §

* Sm. Ch. 714—15, V. R. p 526, V. M. p. 707, D. B. Sec. 176.

† V. M. p. 587.

‡ V. M. p. 604—608, also 615 ; V. R. p. 544.

§ V. R. p. 605.

* Other Slok sing.

अथापुत्रस्य धनविभागः ।

मृते भर्तृरि भर्तृशं लभेत कुलपालिका ।
 यावज्जीवनं हि स्वाम्यन्दानाधमनविक्रये ॥७०८॥
 व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥७०९॥
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
 भुञ्जीतामरणाच्छान्ता दायादा जर्णुमाप्नुयुः ॥७१०॥
 स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु यासाच्छादनभागिनी ।
 अविभक्ते धनं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥७११॥
 भोक्तुमर्हति कृताशं गुरुशुश्रूषणे रता ।
 न कुर्याद्यदि शुश्रूषासैत्तपिण्डे नियोजयेत् ॥७१२॥
 अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।
 व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न च सार्हति ॥७१३॥
 पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
 तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥७१४॥
 विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।
 भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥७१५॥*
 अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा ।
 तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिताः ॥७१६॥

अथ विभागानधिकारिणः ।

अक्रमोढासुतस्यैव सगोत्राद्यश्च जायते ।
 प्रव्रज्यावसितस्यैव न ऋकथं तेषु चार्हति ॥७१७॥

अक्रमोदायुतस्तृक्ष्वी सर्वार्थं वदा वितुः ।
 असवर्षप्रसूतश्च क्रमोदायाश्च यो भवेत् ॥७१८॥
 प्रतिलोमप्रसूता या तस्याः पुत्रो न ऋक्षमम् ।
 आसाच्छादनमत्यर्थं देयं तद्वन्धुभिर्मितम् ॥७१९॥
 बन्धूनामप्यभावे तु पितॄन् इव्यं तदाप्रयात् ।
 अपितॄन् तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥७२०॥*

अथ विभाज्यानि ।

पैतामहश्च पितॄश्च यत्किञ्चिद्वयमर्जितम् ।
 दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ॥७२१॥
 ऋणं (ऋक्यं) प्रीतिप्रदत्तन्तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ।
 आचतुर्धास्तु तद्व्याजं क्रमिणैव तु तत्सुतैः ॥७२२॥
 भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थं मृणं कृतम् ।
 विभागकाले देयं तदृक्पिभिः सर्वमेव तु ॥७२३॥
 तदृणं धनिने देयं नान्यथैव प्रदापयेत् ।
 भावितश्चेत्प्रमाणेन विरोधात्परतो यदा ॥७२४॥
 पितॄन् पितृणसम्बन्धमात्मीयश्चात्मना कृतम् ।
 ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ॥७२५॥
 गृहोप(स्कार)करणवाद्याश्च दोष्टाभरणकर्मिणः ।
 दृश्यमाना विभज्यन्ते कोषं गूढेऽब्रवौद्धृगुः ॥७२६॥
 धर्मार्थं प्रीतिदत्तश्च यदृणं स्वनियोजितम् ।
 तदृश्यमानं विभजेच्च दानं पैतृकादनात् ॥७२७॥

दृष्टमानं विभज्येत गृहं चेतं चतुष्पदम् ।
 गूढद्रव्याभिगृह्यायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥७२८॥
 शृङ्गाविष्वाससन्धाने विभागे विद्यानां सदा ।
 क्रियासमूहकर्तृत्वे शेषमेव प्रदापयेत् ॥७२९॥
 भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
 स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजोवनम् ॥७३०॥
 यथा यथा विभागस्तं धनं यागार्थतामियात् ।
 तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् * ॥७३१॥

अथ विभक्तलक्षणम् ।

वसेयुर्दशवर्षाणि पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
 भ्रातरस्तेऽपि विज्ञेयाः विभक्ताः पैतृकादनात् ॥७३२॥
 * * * * *

अथाविभाज्यानि ।

नाविद्यामानस्तु वैद्येन देयं विद्याधनार्हकचित् ।
 समविद्याधिकानास्तु देयं वैद्येन तद्धनं ॥७३३॥
 परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यो यदन्वितः ।
 तथा प्राप्तस्तु तद्विप्तं विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥७३४॥
 उपन्यस्ते च यज्ञव्यं विद्यया पणपूर्वकम् ।
 विद्याधनस्तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥७३५॥
 शिष्यादार्त्विज्यतः प्रभ्रातृसन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
 स्वज्ञानशंसनाद्यादाज्ञव्यं प्राध्ययनाच्च यत् ॥७३६॥

* Sm. Ch , pp. 617-36. V. R , pp 496 98 D. B. Sec. 78.

** Some more Slokas are missing. Two disconnected verses occur in Sm. Ch. (pp. 719-20).

विद्याधनम् यत्प्राहुर्विभागे न तद्विभज्यते ।
 शिष्येष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यधिकाधिकं भवेत् ॥७३७॥
 विद्यापणकृतश्चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
 एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥७३८॥
 परं निरस्य यज्ञव्यं विद्यया पणपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यान् विभाज्यं ब्रह्मस्पतिः ॥७३९॥
 विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादासञ्च यज्ञवेत् ।
 ऋत्विङ्म्यायिन यज्ञव्यमेतद्विद्याधनं भृगुः ॥७४०॥
 आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
 तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥७४१॥
 तत्र लब्धम् यत्किञ्चिन्न शौर्येण तज्ञवेत् ।
 ध्वजाङ्गतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥७४२॥
 संग्रामादाङ्गतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।
 स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्वजाङ्गतमुच्यते ॥७४३॥
 यज्ञव्यं लाभकाले तु सजात्या कन्यया सह ।
 कन्यागतम् तद्वित्तं शुल्कं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥७४४॥
 वैवाहिकम् तद्विद्याङ्गार्यया यत्सहागतम् ।
 धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं कर्मसाधकम् ॥७४५॥
 विवाहकाले यत्किञ्चिद्दारायोद्दिश्य दीयते ।
 कन्यायाः तद्धनं सर्वमविभाज्यं च बन्धुभिः ॥७४६॥
 शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।
 एतत्सर्वं विभागे तु न च वैभाज्यमर्थिभिः ॥७४७॥
 धनं पञ्चनिविष्टम् धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
 उदकश्चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥७४८॥

धृतं वक्ष्यमवधारणे नाशुक्लपक्षं यत्नयेत् ।
वक्ष्याकाशोपयुक्तानि तत्रा योज्यानि बन्धुभिः ॥७४८॥

गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यथाङ्गयोजितम् ।
प्रयोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थश्च वृद्धस्यतिः ॥७४९॥

देशस्य जातेः सङ्गस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।
उदितः स्वात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥७५०॥

कुटुम्बं विभृयात् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोपि सन् ॥७५१॥

कुले विनोतविद्यानां भ्रातृणां पित्रतोऽपि वा ।
शौर्यप्राप्तस्तु यद्विस्तं विभाज्यं तद्वृद्धस्यतिः ॥७५२॥

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।
पुत्राणां तु त्रयोभागाः साम्यं स्वल्पधने स्मृतम् * ॥७५३॥

अथ स्त्रीधनकृत्यम् ।

जटया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥७५४॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तन्मज्जोवनम् ॥७५५॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥७५६॥

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्यति ॥७५७॥

* V. R., pp. 500-507. Sm. Oh., pp. 635-641.
V. M., pp. 707-710. D. B. Sec. 51, 80, 93, 96, 97.

यदि प्रेमतरङ्गीर्य स्त्रीधनं हरति वशात् ।

स वृद्धिं प्रतिदाप्यः स्वाह्वयेव समाप्नुयात् ॥७५८॥

व्याधितं व्यसनस्थश्च धनिकैर्वोपपीडितम् ।

दृष्ट्वा निरुष्टं यत्प्रीत्या दद्यादात्मैच्छया हि सा ॥७५९॥

तदैव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान् भवेत् ॥७६०॥

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्या निरुष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्धनम् ॥७६१॥

पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या हिसाहस्राहातव्यं स्यावराट्ते ॥७६२॥

आसाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददौत स्त्री विभागमृक्थिनस्तथा ॥७६३॥

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।

विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥७६४॥

लिखितस्येति धर्मोऽयं प्राप्ते भर्तृकुले वसेत् ।

व्याधिता प्रेतकाले तु गच्छेच्चन्धुकुलं ततः ॥७६५॥

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जार्थविनाशिका ।

व्यभिचाररता स्त्री तु स्त्रीधनं न च सार्हति ॥७६६॥

यज्ञार्थं ब्रह्ममुत्पन्नं तथाद्रव्यं नियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्री मूर्खविधर्मिषु ॥७६७॥

भर्ता प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैः ।

तिष्ठेद्भर्तृकुले जातु न या पितृकुले वसेत् * ॥७६८॥

* Sm Ch., pp. 652, 659-69. V. M., pp. 690-694.

V. R., pp. 510-14.

D. B. Sec. 53, 54, 56, 57.

अथ स्त्रीधनविभागनिर्णयः ।

भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेयुः सभर्तृकाः ।
 दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्ववेत् ॥७७०॥
 अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुं ब्राह्मादिषु चतुर्विधं ।
 अभावे तदनपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥७७१॥
 आसुरादिषु यज्ञव्यं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।
 बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ॥
 स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः * ॥७७२॥

अथ स्त्रीधनलक्षणम् ।

अध्यग्न्यध्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रियै ।
 मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥७७३॥
 प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विस्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।
 भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं भवेत् ॥७७४॥
 विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
 तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥७७५॥
 यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।
 अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं समुदाहृतम् ॥७७६॥
 प्रीत्या प्रदत्तं यत्किञ्चिच्छ्रया श्वशुरेण वा ।
 पादबन्धनिकं यत्तज्जावस्थार्जितमुच्यते ॥७७७॥

* Sm. Ch., pp. 661-667. V. M., pp. 695-705.
 V. R., pp. 518. D. B. Sec. 61, 71.

(७८)

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलान्निधया ।
अन्वाधेयन्तु तन्प्रोक्तं यत्तन्मं स्वकुलात्तथा ॥७७८॥
ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत्किञ्चित् संस्कारात् प्रीतितः स्त्रिया ।
भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयन्तु तद्गुः ॥७७९॥
गृहोपस्करवाद्यानां दोष्ठाभरणकर्मिणाम् ।
मूल्यं लब्धञ्च यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकौत्सितम् ॥७८०॥
तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते ॥७८१॥
पितृभ्याश्चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् * ।
अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा † ॥७८२॥

अथ द्यूतसमाह्वयः ।

द्यूतं नैव तु सेवेत कामक्रोधविवर्धनम् ।
असाधुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥७८३॥
ध्रुवं द्यूतात्कलिर्यस्माद्विषम् सर्पमुखादिव ।
तस्माद्भ्राजा निवर्त्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥७८४॥
वर्त्तेत चेत्प्रकाशन्तु हारावस्थिततोरणम् ।
असंख्योद्धार्यमार्याणां कारयेत् तत्करप्रदम् ॥७८५॥
सभिकः कारयेद्दत्तं देयं दद्यात्स्वयं नृपे ।
दण्डकं तु शतं वृद्धिः गृह्णीयाच्च पराजये ॥७८६॥

* Attributed to Briddha-Kātyāyana in the Dāya-bhāga.

† Sm. Oh., pp. 651-655 ; V. M., pp. 678-694. V. B., pp. 522-24. D. B. Sec. 69 53, 54

(७८)

जेतुर्हृद्यात्स्वयं द्रव्यं जितं चाद्यं विपक्षकम् ।
सद्यो वा सभिकेनैव कितवादनसंग्रये ॥७८७॥

एकारूपा द्विरूपा वा धृते यस्याक्षदेविनः ।
दृश्यते च जयस्तस्य यस्मिन् रक्षा व्यवस्थिता ॥७८८॥

प्रसङ्गं दापयेद्द्रव्यं तस्मिन् स्थाने न चाप्यथा ।
जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययात्क्रिया ॥७८९॥

अनभिज्ञो जितो मोक्षोऽभिज्ञो वापि जितो रक्षः ।
सर्वस्वेऽपि जितेऽभिज्ञं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥७९०॥

विग्रहे च जये लाभे करणे कूटदेविनाम् ।
प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्यात्सभिको यदि ॥७९१॥

श्लेष्मण्यपाकधूर्त्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।
तत्कृताचारभेत्तृणां निश्चये न तु राजनि * ॥७९२॥

अथ प्रकीर्णकतरङ्गः ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारच्युतञ्च यत् ।
आहत्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥७९३॥

दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्ते पुनरुक्तक्रियास्थितम् ।
अनेन विधिना यच्च वाक्यं तद्व्यात्प्रकीर्णकम् ॥७९४॥

राजधर्मान् स्वधर्मांश्च सन्दिग्धानाञ्च भाषणम् ।
पूर्वोक्तादुक्तशेषञ्च सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम् ॥७९५॥

सद्भागकरशुल्कञ्च मर्त्तं देयं तथैव च ।
संग्रामचौरभेदौ च परदाराभिमर्शनम् ॥७९६॥

गोब्राह्मणजिघांसा च शस्त्रव्याघातकृतया ।

एतान् दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥७८७॥

निष्कृतौनामकरणं आश्चास्वैधव्यतिक्रमः ।

वर्णाश्रमविश्लोपश्च वर्णसङ्करलोपनम् ॥७८८॥

निधिर्निष्फलवित्तश्च दरिद्रस्य धनागमः ।

एतांश्चारेः सुविदितान् स्वयं राजा निवारयेत् ॥७८९॥

अनान्नातानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।

प्रकृतौनां प्रकोपश्च सङ्केतश्च परस्परम् ॥८००॥

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां सम्प्रवर्तते ।

उपायैः सामभेदाद्यैरेतानि शमयेन्नृपः * ॥८०१॥

अथ दण्डतरङ्गः ।

Ψ आचार्यस्य पितुर्मर्तुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते ॥

मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनि ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तसाधुकल्पितम् ॥८०२॥

राजाबो मन्त्रिणश्चैव विशेषादेनमाप्रयुः ।

अशासनात्तु पापानां नतानां दण्डधारणात् ॥८०३॥

सचिह्नमपि पापन्तु पृच्छेत् पापस्य कारणम् ।

तदा दण्डं प्रकल्पेत् दोषमारोप्य यत्नतः ॥८०४॥

Ψ प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।

दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेव धर्मः स्मृतो भृगुः ॥

(८१)

सहस्रानाम् सर्वेषामपराधो यदा भवेत् ।

अवज्ञेनेव देवास्तु तत्र दण्डं न कल्पयेत् ॥८०५॥

सम्यग्दण्डप्रक्षितारो नृपाः पूज्याः सुरैरपि ।

आरम्भे प्रथमं दद्यात् प्रहृन्नौ मध्यमः स्मृतः ॥

यस्य यो विहिो दण्डः पर्याप्तस्तु स वै भवेत् ॥८०६॥

५ कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वनाराधस्य यत्नतः ।

पणानां ग्रहणं तस्यात्तन्मूल्यं वाथ राजनि ॥

अपराधेषु नियतमाच्छुर्गागीयमानवाः ।

दण्डनीयः स शैथिल्यात् प्रथमं नेति गौतमः ॥८०७॥

अर्थवन्तो यतः सन्तो द्योक्तामपि ते दमान् ।

दद्युर्मेवापशाम्येयुस्तस्मात्तत्र विनिश्चयः ॥८०८॥

तस्माद्दण्डाहताः पापाः येन येनाशुभं पुनः ।

न कुर्युस्तत्तदेवेषां कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥८०९॥

समूहस्थाः प्रहृन्ताश्च पापेषु पुरुषाधमाः ।

यथाक्ताद्दिगुणं दण्डमैकैकस्य प्रकल्पयेत् ॥८१०॥

५ प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरन्तथा ।

वधेन शासयेत्पापं दाप्यो वा द्विगुणं दमम् ॥

५ अरुपृश्यधूर्त्तदासानां नराणां पापकारिणाम् ।

प्रतिलोमप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

परतन्माश्च ये केचिद्दासत्वे ये च संस्थिताः ।

अनाथास्तु तु निर्हिंष्टाः तेषां दण्डस्तु ताडनम् ॥८११॥

ताडनं बन्धनञ्चैव तदैव च विदुष्वनम् ।

एष दण्डो हि दासस्य नार्थदण्डो विधीयते ॥८१२॥

५ Occur already in pp. 35-36, and 61.

सुवर्णशतमेकस्तु वधाहो दण्डमर्हति ।

अङ्गच्छेदे तदर्हस्तु विवासे पञ्चविंशतिम् ॥८१३॥

कुलीनार्यविशिष्टेषु निक्षेपेष्वनुसारतः ।

सर्वस्वं वा निगृह्येतान् पुराच्छीघ्रं प्रवासयेत् ॥८१४॥

निर्धना बन्धने स्थाप्या वधं नैव प्रवर्त्तयेत् ।

सर्वेषां पापयुक्तानां विशेषार्थं च शास्त्रतः ॥८१५॥

वधाङ्गच्छेदार्हविप्रो निःसङ्गे बन्धने विशेत् ।

तदकर्मवियुक्तोऽसौ वृत्तस्तस्य दमो हि सः ॥८१६॥

कूटसाध्यपि निर्वाह्यो विख्याप्योऽसत्प्रतिग्राही ।

अङ्गच्छेदो वियोज्यः स्यात् स्वधर्मे बन्धनेन तु ॥८१७॥

४ कर्णोष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिग्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमं दद्याद्भेदने मध्यमं भृशः ॥

एतैः समापराधानां तत्राप्येवं प्रकल्पयेत् ।

बालवृद्धातुरस्त्रीणां न दण्डस्ताडनं दमः ॥८१८॥

स्त्रीधनं दापयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषा स्त्री ताडनं दण्डमर्हति ॥८१९॥

अन्यायोपार्जितं धनं (न्यस्तं) कोषे कोषं निवेशयेत् ।

कार्यार्थे कार्यनाशः स्याद्बुद्धिमान् नोपपातयेत् ॥८२०॥

इत्था धनं तद्विप्रेभ्यो सर्वं दण्डममुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासज्य कुर्वीत प्रायणं वने ॥८२१॥

एवञ्चरेत्सदा युक्तो राजा धर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान्नियोजयेत् ॥८२२॥

अथ साहसदौ चदण्ड्याः ।

- ५ उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
निवृत्तास्तु यदारब्धात् यद्वर्णं न वधः स्मृतः ॥
- ५ चाततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजपतः ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृशुः ॥
- उद्यतासिविषाग्निश्च चापोद्यतकरस्तथा ।
चाथर्वणेन हन्ता च पिशुनस्यैव राजनि ॥८२३॥
- भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
एवमाद्यान्विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः ॥८२४॥
- यशोवृत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहारकान् ।
अनाचारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ॥
- प्राणद्रव्यापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ॥८२५॥
- नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् ।
हस्तप्रक्षानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥८२६॥ *

अथ दण्डमानम् ।

- ५ माषः पादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पितः ।
अनिर्दिष्टस्तु सौवर्णं माषकं तत्र कल्पयेत् ॥
- ५ यत्रोक्तो माषको दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत् ।
कणालैखोक्तमेव स्यादुक्तं दण्डविनिसये ॥

* Sm. Ch., pp. 729-732. See p. 1.

५ Occur already in pages 1, 35, 36.

APPENDIX I.

Kātyāyana on Rājadharmā (from the Rāja-nītiprakāśa).

विनीतः शास्त्रसम्बन्धः कोशशौर्यसमन्वितः ।
ब्रह्मण्यो दानशीलः स्याद् धर्मसत्यपरो नृपः ॥
स्तब्धोपतापपैशुन्यचापलक्रोधवर्जितः ।
प्रगल्भः सन्नतोदयः सन्भाषी प्रियदर्शनः ॥

वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिणम् ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥

शौर्यविद्यार्थबाहुल्यात् प्रभुत्वाच्च विशेषतः ।
सदा चित्तं नरेन्द्राणां मोहमायाति कारणात् ॥
तस्माच्चित्तं प्रबोद्धव्यं राजधर्मे सदा द्विजैः ।
पवित्रं परमं पुण्यं स्मृतिवाक्यं न लङ्घयेत् ॥

वेदध्वनिप्रभावेण देवाः स्वर्गनिवासिनः ।
तेऽपि तत्र प्रमोदन्ते तृप्तास्तु द्विजपूजनात् ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्या द्विजपूजा सदा नृपैः ।
तेन भूयोऽपि शक्यत्वं नरेन्द्रत्वं पुनः पुनः ॥
सुराध्यक्षसुतः स्वर्गानुपारूपेण तिष्ठति ।
कर्त्तव्यं तेन तच्चित्तं येन तत्त्वं समाप्नुयात् ॥

प्रजानां रक्षणं नित्यं कण्टकानां च शोधनम् ।
द्विजानां पूजनं चैव एतदर्थं कृतो नृपः ॥
यत्र कर्माणि नृपतिः स्वयं पश्यति धर्मतः ।
तत्र साधुसमाचारा निवसेयुः सुखं प्रजाः ॥

श्रीत्रिया विधवा बाला दुर्बलाश्च कुटुम्बिनः ।
एते राजबला राज्ञा रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥

[८६].

‘अनाथस्य नृपो नाथस्त्वगृहस्य नृपो गृहम् ।

अपुत्रस्य नृपः पुत्रो ह्यपितुः पार्थिवः पिता ॥

भूखामी तु स्मृतो राजा नान्यद्रव्यस्य सर्वदा ।
तत्फलस्य हि षड्भागं प्राप्नुयान्नान्यथैव तु ॥
भूतानां तन्निवासित्वात् स्वामित्वं तेन कीर्तितम् ।
तत्क्रिया वलिषड्भागं शुभाशुभनिमित्तजम् ॥

अन्यायेन हि यो राष्ट्रात् करं दण्डं च पार्थिवः ।
शस्यभागं च शुल्कं चाप्याददीत स पापभाक् ॥
एवं प्रवर्त्तते यस्तु लोभं त्यक्त्वा नराधिपः ।
तस्य पुत्राः प्रजायन्ते राष्ट्रं कोशश्च वर्धते ॥

APPENDIX II.

Additions and corrections from the Parāśara-Dharma-Saṃhitā.

P. D. S., III, p. 7 ; Read after śloka 1.

वि नानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ॥

Ditto, p. 21 ; Complete, śloka after no. 4.

हे पदे साध्यभेदात् पदाष्टादशतां गते ।
अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा ॥

Ditto, p. 22 ; Read the following before Darśanabidhiḥ, p. 4,

प्रातरुत्थाय नृपतिः शौचं कृत्वा समाहितः ।
गुरुं ण्योतिर्विदं दैव्यान्देवान्विप्रां पुरोहिताम् ॥
यथार्हमेतान् सम्मूञ्च सुपुण्याभरणैर्नृपः ।
अभिवन्द्य च गुर्वादीन् सम्मुखान् प्रविशेत् सभाम् ॥

Ditto, p. 33—अपन्यायप्रवृत्तं तु etc. in śloka 25. Read after śloka 37.

P. D. S., III, pp. 86-87—

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥
लेख्यं यच्च न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः ॥

Ditto, p. 58. Add after śloka 74.

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्ग्राह्यचारिभिः ।
शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान्वन्धयेन्निगडेन तु ॥
अतिक्रमेऽपयाते च दण्डयेत्त' पणाष्टकम् ।
नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम् ॥

.Ditto, p. 66. Read before śloka 90.

सलेखनं वा लभते त्रयहं सप्ताहमेव वा ।
मतिरुत्पद्यते यावद्द्विवादे वक्तुमिच्छतः ॥

Ditto, p. 70. The P. D. S. adds these lines *e.g.*, read after śloka 103—

अस्वतन्त्रजङ्गोन्मत्तबालदीक्षितरोगिणाम् ।

and connect it with the first line of śloka 103.

P. D. S., III, p. 72, add after the second line of śloka 104—

दत्तेऽपि काले देयं स्यात् पुनः कार्यस्य गौरवात् ॥

Ditto, p. 81, add after śloka 149—

उपायैर्बोध्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति ॥

Ditto, p. 41—

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥
कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।
अतः क्रिया तदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधनी ॥

Ditto, p. 88, add after śloka 169—

क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

P. D. S., III, pp. 91-92, add after śloka 166—

चोदना प्रतिकालं तु युक्तिलेशस्तथैव तु ।
तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तत्क्षणं साधयेत् क्रमात् ॥
अभीक्षां चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥
चोदना प्रतिघाते तु युक्तिलेशैः समन्वियात् ।
देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥
युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्नस्वसुकृतादिभिः ॥

Ditto, pp. 105-6, add before śloka 271—

सभासदां प्रसिद्धं यत्लोकसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं नान्यदिष्यते ॥
साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।
पत्रे विलिख्य तान् सर्वान् वाच्यं प्रत्युत्तरं ततः ॥
प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वमर्हन्ति न कदाचन ।
अतोऽन्यथा भावनायाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम् ।
भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ॥
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि साक्षिदूषणसाधने ।
प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ॥
जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥

Ditto, p. 114, add before śloka 292—

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥

Ditto, p. 130, add after śloka 193—

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्ताग्न्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिदेशस्थितेस्तयोः ॥

P. D. S., III, p. 134 ; add before śloka 203—

लिखितं लिखितेनैव साक्षिमतु साक्षिभिर्हरेत् ।
कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यान्नेखकस्य च पत्रकम् ॥
आख्यस्य निकटस्थस्य यच्छ्रुतेन न याचितम् ।
शुद्धर्णशङ्कया तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

Ditto, p. 136 ; add half a verse before śloka 221—

निर्दोषं प्रथितं यस्तु लेख्यं तत् सिद्धिमाप्नुयात् ।

Ditto, p. 136 ; add after śloka 223—

आधानसहितं यत्र ऋणं लेख्ये निवेशितम् ।
मृतं साक्षिप्रमाणं तु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ॥

Ditto, p. 136 ; add after śloka 224—

यदि लब्धं भवेत् किञ्चित् प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।
प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः ॥

Ditto, p. 141 ; add after śloka 234—

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः क्रियाः क्षेत्रगृहादिषु ।
आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने ॥
भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमं तु कृषीवलाः ।
ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥

Ditto, p. 148 ; after śloka 244—

ब्रह्मचारी चरेत् कश्चिद्भूतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।
अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं वसेन्नरः ॥
समावृत्तोऽव्रती कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।
पञ्चाशदाब्दिको भोगस्तद्धनस्यापहारकः ॥
प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।
शिल्पविद्यार्थिनां चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥
सुहृन्निर्वन्धुभिस्त्रैषां यत् स्वं भुक्तमपश्यताम् ।
नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन ह्येतत् ॥

P. D. S., III, p. 152 ; add before the half verse 304—

अशिरासि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत् ॥

Ditto, p. 154 ; add after śloka 310, the half-verse—

तदर्धाधस्य नाशे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः ॥

Ditto, p. 186 ; add after 329—

निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृ(द)ष्ट्वेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत् स दंशचिह्नविभावितः ॥

Ditto, pp. 194-5, add before śloka 338—

तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृशये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानीदकेन संमिश्रून् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

Ditto, p. 204 ; the verse 348 quoted in Parāśara reads—

न दण्डं दापयेच्छुभं न शुचो दण्डभाग् भवेत् ।

and it is a better reading.

Ditto, p. 208 ; add after śloka 353—

न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

Ditto, p. 208 ; add before śloka 355—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शरीरधनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥

Ditto, p. 235 ; add before the section on Ādhi—

आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्ष्यकृतं यदा ।

एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

अनिर्दिष्टं निर्दिष्टं एकत्र च विलेखितम् ।

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

यो विद्यमानं प्रथममनादिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमानेन अनिर्दिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् ॥

Ditto, p. 312 ; add before śloka 508—

नर्त्तकानामेष एव धर्मः सङ्गिरदाहृतः ।
तालज्ञो लभते ह्यर्घं गायनास्तु समाश्रितः ॥
प्रमुखा हंशमर्हन्ति सोऽयं सन्धूयकारिणाम् ।

Ditto, p. 364 ; complete śloka 563 by adding—

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम् ॥

Ditto, p. 397 ; add after śloka 582—

सीमान्तवासिसामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।
ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥

Ditto, p. 446 ; add before śloka 640—

चोराणां भक्तदा ये सुप्रस्तथाम्नुदकदायकाः ॥

Ditto, p. 452 ; add in the chapter on Sāhasa—

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्त्तते ।
शपथैः स विशोध्यः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

Ditto, p. 535 ; add after śloka 716—

अदायिकं राजगामि योषिदभृत्यौर्षुदैहिकम् ।
अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥

Ditto, p. 554 ; ślokas 771 and 772 quoted in Parāśara read differently,
c. g.—

आसुरादिषु यत्नव्यं स्त्रीधनं पैढकं स्त्रिया ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रास्तदिष्यते ॥
बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

ERRATA.

	Read		for
Sloka 47	करोत्ययं	...	करोत्तयम्
„ 110	विजानीयात् ...	...	विजाणीयात्
„ 128	स्वार्थसिद्धये ...	...	सार्थसिद्धये
„ 146	बन्धनमर्हति ...	...	बन्धतमर्हति
„ 201	सिध्यति ...	...	सिद्धति
„ 223	यावद्वर्षाणि ...	...	यावदर्वर्षानि
„ 241	लेख्यदोषान् ...	...	लेख्यदोशान्
„ 309	घटम् ...	...	घटम्
„ 336	H. L. धटारोपणविधिः ...	...	धटारोपन विधिः
„ 373	धर्मेण ...	...	धर्मेन
„ 396	पौत्रैस्तु तद्गुः ...	...	पौत्रैस्तस्तगुः
„ 406	अनुचोदितम् ...	...	अनुयोदिम्
„ 459	आधिव्यम् ...	...	आधिव्यम्
„ 483	दद्यात्तदाप्य ...	...	दद्याद्दाप्य
„ 486	दिवसैः ...	...	दिवसै
„ 488	शिल्पिदोषात् ...	...	शिलितदोषात्
„ 647	संरुध्य ...	...	संरुद्धा
„ 653	ग्रामान्तेषु ...	...	ग्रामान्तरेषु
„ 654	नृपेण ...	...	नृपेन
„ 671	जनसन्निधौ ...	...	जनसन्तिधौ
„ 691	चवकमकस्मात् ...	...	चैवैकस्मात्
„ 777	शत्र्या ...	...	शत्र्या
„ 777	श्या ...	...	श्या
„ 807	आहुर्गार्गीयमानवाः ...	...	आहर्गार्गीयमानवाः

